

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

BARCHINOY YUNUSOVA

O‘ZBEK TILI TARIXI

TOSHKENT – 2023

UO‘K: 811.512.133-70

KBK: 81.633.1

Y -94

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan universitetlarning 60230100 – filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek filologiyasi) bakalavriat ta’lim yo‘nalishi 3-kurs talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

Mazkur o‘quv qo‘llanma oliy filologik ta’limning 5111200 – o‘zbek tili va adabiyoti ta’lim yo‘nalishi o‘quv rejasiga kiritilgan “O‘zbek tili tarixi” fanining namunaviy dasturi asosida yozilgan bo‘lib, u mazkur ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan bakalavriat bosqichi talabalariga mo‘ljallangan. Unda o‘zbek tilining qadimgi taraqqiyot bosqichi, qadimgi turkiy til davrlari, uning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari kabi masalalar yoritilgan. Ushbu o‘quv qo‘llanmani tayyorlashda o‘zbek tili tarixi, qadimgi turkiy til bo‘yicha to‘plangan tajribalar, mavjud qo‘llanma va darsliklardagi materiallarga tayanildi.

Mas’ul muharrir:

Abdujabbor Omonov – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b

Taqrizchilar:

Yulduz Ne‘matova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent v.b

Nozima Qazaqova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

ISBN: 978-9943-9030-1-2

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023 yil 29 sentyabrdagi 438-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

SO‘Z BOSHI

“O‘zbek tili tarixi” fanining asosiy maqsadi o‘zbek tilining bir necha yuz yillik shakllanish va taraqqiy etish dinamikasini kuzatish, eski o‘zbek yozuvi, tarixiy grammatika, davrlar osha yetib kelgan qo‘lyozma manbalar va ularning mavjud nashrlaridagi ashyoviy materiallarga suyangan holda fonetik, morfologik, leksik hamda sintaktik xususiyatlari haqida bilim berishdir.

“O‘zbek tili tarixi” fanining vazifalari quyidagilardab iborat:

– talabalarda “O‘zbek tili tarixi” fani tarkibidan o‘rin olgan “Qadimgi turkiy til”, “ O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi” va “O‘zbek adabiy til tarixi”ning vujudga kelishi hamda rivojlanishi bo‘yicha bilimlarni shakllantirish va mustahkamlash;

– VII-X asrlarga oid O‘rxun-Enasoy bitiklari, XI-XIV asrlarda yaratilgan eski turkiy til manbalari hamda XV -XIX asrlarga taalluqli eski o'zbek adabiy tili yodgorliklari fonetikasi, morfologiyasi, leksikasi va gap qurilishi haqida bilim berishdan iborat.

Mazkur o‘quv qo‘llanma ana shu maqsad va vazifalarni e‘tiborga olgan holda tayyorlandi.

Til millatning ulkan boyligi, bebaho mulki ekanligi, milliy til va uning tarixiga yoshlarda yuksak darajada hurmat tuyg‘usini shakllantirish hamda rivojlantirish bugungi kunda davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Zeroki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 21 oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” PF- 5850-sonli Farmoni va mazkur faoliyatga tegishli boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu o‘quv qo‘llanma ma‘lum darajada xizmat qiladi.

O‘quv qo‘llanma nazariy va metodik ta‘minot qismlaridan tashkil topgan bo‘lib, birinchi qismda qadimgi turkiy til manbalari, davrlari, tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari qisqacha tahlil etilib, innovatsion-pedagogik tavsifda mulohazalar bayon etiladi. Ikkinchi qismida esa talabalarda nazariy bilimlarni mustahkamlash uchun qadimgi turkiy til terminlarining izohli lug‘ati (glossariy), testlar banki, grafik organayzer ko‘rinishidagi ilovalar, foydalanilgan o‘quv-ilmiy adabiyotlar hamda internet saytlari ro‘yxati berilgan.

Ushbu o‘quv qo‘llanmani tayyorlashda ustoz turkiyshunoslarimiz G‘.Abdurahmonov, A.Rustamov, U.Tursunov, E.Fozilov, S.Mutallibov, S.Ashirboyev, H.Dadaboyev, H.Ne‘matov, Sh.Shukurov, I.Qo‘chqortoyev, Q.Mahmudov, B.Isabekov, A.Aliyev, Q.Sodiqov, N.Rahmonov, B.To‘ychiboyev, I.Azimov, va M.Rahmatovlar hamda rus turkiyshunoslaridan A.Kononov, S.Malov, V.Nasilov kabilarning ilmiy asarlaridan, shuningek, internet ma‘lumotlaridan foydalanildi.

1-Mavzu: Qadimgi turkiy til yozma manbalari. Grafika.

Reja:

1. O‘zbek tili tarixi fani, uning obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari.
2. O‘zbek tili tarixi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi.
3. Qadimgi turkiy tilning davrlari.
4. Qadimgi turkiy yozuvlar.
5. Turkiy-run bitiklar hamda uyg‘ur yozuvi yodnomalari.

Tayanch tushunchalar: adabiy til, yozuv, turkiy-run bitiklari, uyg‘ur yozuvi yodnomalari, umuxalq tili, turkiy tillarning davrlashtirilishi, oltoy nazariyasi, xun davri, g‘arbiy xun tarmog‘i, sharqiy xun tarmog‘i, qadimgi turkiy til, turkiy tamg‘alar, sug‘d yozuvi, moniy yozuvi.

O‘zbek tili tarixi mustaqil fan sohasi sifatida o‘zbek tilining mohiyati, uning tashkil topishi va rivojlanish bosqichlari to‘g‘risidagi fandır. Fanning asosiy maqsadi va vazifasi o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyot yo‘lini tahlil va tadqiq etishdan iborat. “O‘zbek tili tarixi” mustaqil fan sohasi sifatida o‘zbek tilining mohiyati, uning tashkil topishi va rivojlanish bosqichlari to‘g‘risidagi fandır. Fanning asosiy maqsadi va vazifasi o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyot yo‘lini tahlil va tadqiq etishdan iborat. O‘zbek tili tarixi fani uch bo‘limni o‘z ichiga oladi: Qadimgi turkiy til, O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi, O‘zbek adabiy tili tarixi. “Qadimgi turkiy til” kursida VI-X asrlarda yaratilgan va bizgacha yetib kelgan turli yozma manbalarning lisoniy xususiyatlari, ularning o‘rganilish tarixi, grafikasi kabi masalalar yoritiladi.

Fanni o‘qitishning vazifalari talabalarda qadimgi turkiy tilning vujudga kelishi va davrlari bo‘yicha bilimlarni shakllantirish va mustahkamlash; oltoy tillari oilasi, turk va mo‘g‘ul tillarining alohida ajralib chiqishi, turkiy tillar tarixida xun davri, qadimgi turkiy til yodgorliklari fonetikasi, leksikasi, morfologiyasi va gap qurilishi haqida bilim berishdan iborat. Qolaversa, bu predmet ko‘k turk yozuvi bitigtoshlari, qadimgi turk-moniy yozma yodgorliklari, turk-budda diniy-falsafiy asarlari va ularning til xususiyatlari, qadimgi turkiy yozuvlar va ularning imlo qoidalari, qadimgi turkiy yozma manbalar tili va uslubi, ko‘hna yozuvlar tarixi haqida tasavvurga ega bo‘lish; til tarixi masalalariga doir metodlarni, kichik matnlarni fonetik, grammatik tahlil qilishni bilishi va ulardan foydalana olish; tarixiy tilshunoslikning nazariy va amaliy masalalarini tahlil qilish, qadimgi turkiy til va uning manbalariga doir ma‘lumotlarni hozirgi o‘zbek tili hamda shevalariga qiyoslash, o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotiga doir ma‘lumotlarni umumlashtirish,

o'zbek adabiy tilining qardosh turkiy tillar bilan munosabatini aniq material asosida yoritish ko'nikmalarini shakllantirishga ko'maklashadi.

Qadimgi turkiy til birinchi navbatda, tarix, xususan, etnik tarix bilan tutashadi. Turkiy qabilalar o'rtasidagi farqlar, asosan, ularning tillari orqali aniqlanadi. Demak, qabilalar tarixini yoritishda til muhim omildir. Shu bilan birga, qadimgi turkiy til paleografiya bilan ham aloqador. Qadimgi turkiy yozuvning kelib chiqishi, alifbolaraning turli- tumanligi, boshqa yozuvlarning turkiy-run yozuviga ta'siri kabi masalalarni paleografiya o'rganadi. Qadimgi turkiy til shu davr adabiyoti bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar ham turkiy xalqlarning ilk yozma adabiyotining, ham qadimgi turkiy tilning manbaidir. Bundan tashqari, qadimgi turkiy til tarixiy geografiya bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar turli hududlarga tarqalgach, yozuvda ba'zi farqlar paydo bo'ldi, qabilalarning tarixiy taraqqiyotida farqlar yuz berdi. Qadimgi turkiy til falsafa bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy qavmlarning diniy tasavvurlari, dunyoqarashi tangrichilik ta'limotida mujassamlashgan. Bu ta'limotning izlari qadimgi turkiy yodgorliklarda saqlanib qolgan. Kul tigin bitigining birinchi misrasida aytilishicha, qadimgi turkiylar Tangri(osmon)ni — ota, yerni — ona deb bilganlar. Bundan tashqari, yenisey yodgorliklarida samoviy jismlarni xuddi sharqdagi ossuriylar, bobilliklar, kan'onliklar, amoriylar, pariziylar va boshqa xalqlar kabi xudolar kabi tasavvur qilganlarini uchratamiz. Qadimgi turkiy tilning qadimiy turkiy qabilalar falsafiy qarashlari bilan tutashligi mahsuli sifatida tilga bir qator mifologik nomlar kirib keldi, qadimgi turkiy tilda samoviy jismlarga mifologik mazmun yuklatildi. Inson o'zini atrof-muhit, tabiat bilan bir deb bilganini, o'zi bilan tabiat o'rtasiga chegara qo'ya bilmaganini qadimgi turkiy yodgorliklardagi tangrichilik ta'limoti asosida bilamiz.

Qadimgi turkiy til davri barcha turkiy urug' va qabilalarning umumiy tili sifatida V-X asrlarni o'z ichiga oladi. Qadimgi turkiy til kelib chiqishi va rivojlanishi jihatidan oltoy va xun tili davrlari bilan uzviy bog'langan. Bu davr tili haqida B.Vladimirsov quyidagi fikrlarni bayon qiladi: «...mo'g'ul tili turk va tungus tillari bilan birga o'zlarining bir umumiy ajdodiga ega bo'lganki, uni shartli ravishda oltoy tili deb atash mumkin. Oltoy tilining rivojlanishi jarayonida tashkil topgan mo'g'ul, turk, tungus tillari ma'lum. Bu davr turkiy tillar taraqqiyotining birinchi, eng qadimgi bosqichi bo'lib, fanda u oltoy til birligi nomi bilan yuritiladi. Bu davrda hali turkiy tillar mo'g'ul tillaridan mo'g'ul tillari esa, o'z navbatida, tungus-manchjur tillaridan ajralib chiqmagan edi, ular bir til birligi sifatida qo'llanar edi. Shunday qilib, qandaydir eng qadimgi tilning bo'lganligi taxmin qilinadi. Bu tilga xos umumiy leksik, fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar esa hozirgi mo'g'ul, turkiy va tungus-manchjur tillarida saqlanib qolgan»¹.

¹ Владимирцов Б. Работы по монгольскому языкознанию. — М.: Восточная литература, 2005. — С 237.

Mutaxassislarning fikricha, qadimgi davrlardan milodiy V asrgacha bo‘lgan muddat “Eng qadimgi turkiy til” davri deb yuritiladi². Adabiyotlarda bu davr oltoy va xun bosqichlariga ajratiladi.

Turkiy tillar oltoy nazariyasiga ko‘ra mo‘g‘ul, tungus-manjur, koreys va yapon tillari bilan birgalikda oltoy tillari oilasini tashkil qiladi. Oltoy tillarini o‘rol tillari (ugor, fin va samodiy tillari) bilan qardosh hisoblovchilar ham bor. Turkiy tillarning ayrim tillar bilan qardoshligi masalasida boshqacha taxminlar ham mavjud. Lekin ko‘pchilik oltoy nazariyasi tarafdoridir³.

Oltoy nazariyasiga ko‘ra turkiy tillarning, jumladan o‘zbek tilining tarixi, oltoy tillarning qadimda bir til bo‘lgan – oltoy davridan boshlanadi. Tarixiy hujjatlarning yo‘qligi sababli bu davrning sanalari noma’lum. Oltoy bobo tili dastlab tungus-manjur va turk-mo‘g‘ul tillariga; turk-mo‘g‘ul tili esa turk va mo‘g‘ul tillariga ajralgan. Shundan so‘ng turkiy tillar tarixida xun davri (miloddan avvalgi III asrdan milodning IV asrigacha) boshlanib turkiy tillar ikki tarmoqqa – sharqiy xun va g‘arbiy xun tillariga bo‘linadi. Turkiy tillar tarixida xun davrining alohida ko‘rsatilishiga o‘sha davrda Markaziy Osiyodan Sharqiy Yevropagacha bo‘lgan hududni ishg‘ol qilgan xun xonligining vujudga kelib keyinchalik uning ikkiga ajralishi asos qilib olinadi.

Tarixiy manbalarda yozilishicha, miloddan avvalgi III asrda turkiy qabilalarining Xun harbiy qabilaviy ittifoqi vujudga kelgan. Uning tarkibiga 24ta qabila birlashgan. Bu qabila birlashmasi davlat sifatida O‘guzxon (mil.avv . 209-174) davrida eng yuqori darajada gullab-yashnagan. O‘guzxon Mo‘g‘ulistondan to Hindistongacha hududlarni, 375-yilda Don daryosidan o‘tib, o‘sha davrlarda Yevropa mamlakatlarini talon-toroj qilib yurgan got qabilalari hududini bosib oladi. Karpat tog‘lari, Kavkazdagi alanlar (hozirgi Ozarbayjon, Osetin) yerlarini egallaydi. So‘ng ikki daryo oralig‘i hamda Kichik Osiyo tomon o‘tadi. 445-yilda Atilla xonligi nomi bilan mashhur bo‘lgan xunlar Sharqiy Rum va G‘arbiy Yevropa yerlarini o‘ziga bo‘ysundirgan. Ma’lumki, deyarli barcha tarixiy manbalarda xunlar turkiy tilda so‘zlashuvchi qabilalardan, turklar esa xunlarning avlodlaridan biri sifatida talqin etiladi. G‘arb tarixchilari turklarni skiflar yoki ularga yaqin urug‘lardan biri, deb qaraydilar. Jumladan, XIX asr olimi Hasan Ato Abushiyning yozishicha, yunon va eron manbalari asosida iskitlar turklardir, ular iskulut yoki iskiplar nomi bilan Turkiston, Yoyiq, O‘rol sohillari, O‘rol tog‘lari, Visla va Edil Dunay daryolariga qadar, Yevropa janubi-sharqiy sahrolari, Qora va Ozoq (Azov) dengizlari shimollari, Kavkaz tog‘lari, Shimoliy Hazar kabi juda ko‘p hududlarda tarqalganlar. Bu qavmga fin urug‘lari ham kirgan. Ular ham turkiy urug‘larga qardosh bo‘lganlar. Turkiy qabila va urug‘lar turli hududlarda yashab

² Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. – Toshkent, 2006.

³ G‘.Abdurahmonov, A.Rustamov. Qadimgi turkiy til. Toshkent. 1982.

kelganlaridek, ularning nomlari ham turlicha atalgan. Masalan, yunonlar «iskit, iskif», fransuzlar «sikt», ruslar «iskif» (skif) va baʼzilar «sok» (sak). Shu kabi eroniy qavmlari esa «turoniy» deb, yashash yerini esa «Turon zamin» deb ataganlar⁴.

Qadimgi saklar haqida gap ketganda, darhol afsonaviy Shiroq koʻz oldimizga keladi. Bu dovyurak qahramon bir oʻzi butun boshli Doro lashkarlarini choʻl-u biyobonda adashtirib, ona-yurti va qabiladoshlarini yovuz dushmandan omon saqlaydi. Eramizdan oldingi davrdagi turk qavmlari “iskit” nomi bilan yuritilgan. Iskit – iskif degani. Ovrupada esa “skif” deyiladi. Lekin Ovrupa olimlari “skif” nomini turklarga emas, balki gʻarbdagi xalqlar (ukrain va hokazo)ga nisbatan qoʻllaydilar. Umuman olganda esa, hozir bu yoʻnalishda ish olib borayotgan olimlar skiflar va Skifiya masalasi xususida turli fikrlarni aytishmoqda. Ularning ayrimlari Ukraina, Markaziy Rossiya yerlari Skifiya davlati boʻlgan deydi. Skiflar kelib chiqishi, shakllanishi jihatidan bitta qabila yoki xalqqa mansub emas. Skif atamasi siyosiy uyushmaga nisbatan qoʻllangan boʻlishi ham mumkin. Turklarning esa tarixda birinchi davlati sak (iskif) turk davlati deb nom olgan. Sak – iskif turk davlati miloddan oldingi VII – eramizning II yuz yilliklarida yashadi. Bu davlat Afgʻonistondan Kichik Osiyoga qadar choʻzilgan hududni oʻz ichiga olgan edi. Sak turklarining baʼzi urugʻlari zamonlar oʻta brogan sari boshqa xalqlarga chatishib ketgan. Nasimxon Rahmonning “Turk xoqonligi” kitobida va boshqa ayrim manbalarda keltirilishicha, hozir eroniy tilda gaplashuvchi bir tarmoq deb tushunilayotgan pomirliklar asli iskitlardandir. Koshgʻar va Tyan Shanda yashagan pomirliklar iskiflar boʻlgan. Tyan Shan turkiycha Tangri – boʻri degani, nomning xitoychasidir. “Shan”, baʼzilar oʻylaganidek, “xon” emas, “shan” – boʻri degani. Turkiylarning eng nufuzli Ashin urugʻi oʻzlarini boʻridan kelib chiqqanmiz deyishgan. Xalqlarning bu xil qarashi fanda totem deyiladi. Tyan Shan nomi turkiylarning eʼtiqodi (tangri) va kelib chiqishi (boʻri)ga ishoradir. Eroniyalar skiflarga “sak” otini berishgan. Yuqorida taʼkidlaganimizdek, eramizgacha VII-eramizning II asrlarida Janubiy Sibiriyo, Enasoy daryosi va Irtish daryosi boʻylari, hozirgi Mojariston (Vengriya) va Chexoslavakiya, Hazar dengizi boʻylari, Eron, Iroq, Suriya va Turkiya davlatlari oʻrnida Sak-iskit turk imperiyasi barpo boʻlgan edi. Eroniyalar oʻzlarini saklarga qarshi qoʻygan ekanlar, demak, saklar, asosan, turkiylardan tashkil topgan. Chunki sak-iskif turk davlatining asoschisi, bahodir Alp Er Toʻnga (eroniyalar uni Afrosiyob deb atashgan) oʻldirilgach, eroniyalar oʻsha kuni “saklardan qutilgan kun” deb nishonlaydigan boʻlishgan⁵.

⁴ U.Sanaqulov. Oʻzbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. Toshkent. Gʻafur Gʻulom nashriyoti-2004, 23-bet.

⁵ Bolta Yoriyev. Oʻzbek tili tarixi. Toshkent – 2006, b-6-7.

O'zbek turkshunos olimlari, jumladan, Q.Mahmudovning ma'lumotlariga ko'ra, eng qadimgi turkiy tilli elatlar xitoy yozma manbalarida miloddan avvalgi 1756-yildan boshlab xun nomi bilan qayd etilgan. «Turk» so'zi milodiy V asrdan boshlab uchraydi. Xunlar Markaziy Osiyo, Kaspiy bo'ylari, Shimoliy Kavkaz va Yevropaning ba'zi hududlarida yashaganlar. Olimning ta'kidlashicha, yozma manbalarda Sharqiy va G'arbiy Turk xoqonliklarni tashkil etishda turkiy urug' qabilalaridan Ashin, Arg'u, Az, Basmil, Izgil, O'g'iz, To'qqiz o'g'iz, Uch o'g'iz, O'n uyg'ur, O'tuz tatar, Qarluq, Qurdanta, Kiton, Qirqaz, Tordush, Tatopi (tung'uzlar), Dulu-Nushub, Tuqri (toharlar), Tolis, Turgan, Tupuri, Turk, Uyg'ur, Sir, Qo'rqon, Duba (tuba) kabilar qatnashgan. Miloddan avvalgi 207-yildan to milodiy 216-yilgacha hukmronlik qilgan Ulug' Xun saltanati sharqiy va g'arbiy qismga bo'linib idora qilingan. 374-yildan to 469-yilgacha Yevropada Badamir (374-400) asos solgan Xunlar saltanati mavjud bo'lgan va u Atilla (434—453) xunlari deb ham mashhurdir. Atilla juda ko'p (Sharqiy Rus, Ruminiya, Shimoliy Yugoslaviya, Vengriya, Avstriya, Chexoslovakiya, Sharqiy va O'rta Germaniya kabi) mamlakatlarni o'z qo'l ostida birlashtirgan. Ularning ikkinchi saltanatiga Xunxon asos solgan bo'lib, Oq Xun, O'rta Sharq — Xun-Efteliy sulolasi deb ham yuritilgan. Uning tarkibiga Hindistonning yarmi, Afg'oniston va Turkistonning katta qismi kirgan.

Xun davrida turkiy tillar ham ko'pgina urug' va qabilalarning tillari sifatida mavjud bo'lgan va ularga xizmat qilgan. Bu davrda ularning r-l tillari (qadimgi avar, bulg'or va hozirgi chuvashlarning o'tmishdoshi) hamda z-sh tillariga (qadimgi o'g'uz, qirg'iz, qarluq va qipchoq) ajralishi yuz berdi. Fonetik qurilish va leksikadagi -s/z va l-sh/j tarzida moslashish hodisasining qoldiqlarini hozirgi oltoy va bir qator turkiy tillarda uchratish mumkin. Shu bilan birga, bu davrda mayda turkiy qabilalarning tabaqalanishi va bir-biriga qo'shilishi, birlashishi jarayoni ham davom etadi. VI asr o'rtalarida turklar kuchayib, yirik bir qabila ittifoqiga birlashdi, qo'shni qabilalarni yengib, 552-yilda o'zlarining mustaqil davlati – turk xoqonligini barpo qildi. 555-yilga kelib, Markaziy Osiyodagi xalqlar Manjuriya va Yenisey qirg'oqlarigacha bo'lgan yerlarni o'zlariga qaratib oldilar. Harbiy va siyosiy qudrati asta-sekin kuchayib borgan turk xoqonligi eftalitlar davlatini tormor qildi, Amudaryo va Orolgacha bo'lgan joylarni, VI asrning 70-yillarida esa Shimoliy Xitoydagi Chjou va Tsi davlatlarini bosib oldi. Xoqonlikning chegarasi Amudaryodan Hindistongacha cho'zilgan edi. Ammo qabilalar o'rtasidagi o'zaro urushlar, Xitoyning kuchayib ketishi va bu urushlarga aralashuvi natijasida VI asrning 80-yillarida turk xoqonligi parchalanib, Sharqiy turk xoqonligi va G'arbiy turk xoqonligiga bo'linib ketdi. Sharqiy turk xoqonligi Markaziy Osiyoda o'z hokimiyatini o'rnatdi, VII asrning 2-choragida Xitoyga qaram bo'lib qoladi. 681-yilda Bilga hoqon qutlug' (Ilterin) va uning maslahatchisi Tonyuquq mustaqillikni

qo'lg'a kiritdilar. Sharqiy turk hoqonligining keyingi kuchaygan davri 682-745-yillarga to'g'ri keladi. Qapog'on hoqon (691-716-yillar) davrida turklar Samarqandgacha borib yetdilar. Hoqon Bilga vafoti (734-yil)dan keyin kuchaygan o'zaro urushlar natijasida Sharqiy turk hoqonligi parchalanib ketdi, 745-yilda esa uyg'urlar tomonidan bosib olindi. Markazi Yettisuv bo'lgan G'arbiy turk xoqonligi esa mustaqil davlat sifatida VII asrning 1-yarmida Sharqiy Turkistondan Kaspiy dengizgacha bo'lgan yerlarda o'z hukmronligini o'rnatdi. Qo'shni davlatlar bilan savdo-sotiq aloqalari rivojlanadi. Samarqand, Buxoro, Choch (Toshkent), Marv, Chorjo'y kabi katta shaharlar obod bo'ladi. Ammo Xitoy va shimoliy qo'shni davlatlarning hujumi, ichki o'zaro feodal urushlar natijasida G'arbiy turk xoqonligi tugatildi. Turklarning bir qismi Sharqiy Turkistonda o'zlarining ittifoqini barpo qildi, Yettisuv va uning atroflarini esa turgeshlar qo'lg'a kiritadi. Keyinroq bu yerlar Oltoydan ko'chib kelgan qarluqlar qo'lga o'tdi. O'g'uzlar esa g'arbga tomon yurish qilib, VIII asrda Sirdaryoning quyi qismi, Qoraqumgacha bo'lgan hududda o'z davlatlarini barpo qildilar.

Turkiy tillar taraqqiyotining uchinchi bosqichi, ya'ni qadimgi turkiy davrdagi turkiy urug' va qabilalar, ularning tillariga oid juda ko'p yozma manbalar, tarixiy yodgorliklar mavjud. Qadimgi turk yodnomalarining yirik namunalari adabiy til nuqtai nazaridan qaralsa, ularning bir necha turkiy lahjalarni o'z ichiga olgan adabiy tilda yozilgani ma'lum bo'ladi. Bu yozma adabiy til ko'pgina turkiy qabilalar uchun umumiy bo'lgan og'zaki adabiy til asosida vujudga kelgan. Mana shu adabiy til **qadimgi turkiy til** deb ataladi⁶.

Jumladan, turk xoqonligi tarkibiga kirgan turkiy urug'lar va ularning tillari O'rxun-Yenisey yodgorliklari orqali aniqlangan. Mazkur yodgorliklarning ko'pchiligi rus olimlari tomonidan topilgan. Bular orasida, ayniqsa, sibirlik o'lkashunos N.Yadrinsev tomonidan 1889-yilda Mo'g'ulistondagi O'rxun daryosi bo'ylaridan topgan yodgorliklar katta ahamiyatga ega. Xuddi shunday yodgorliklarning kattagina bir qismi Yenisey daryosining yuqori qismi va Qirg'izistondagi Talas vodiysi, shuningdek, Baykal ko'li atroflari, Lena daryosi sohillaridan topilgan. Bu bitigtoshlar VII-VIII (ba'zi manbalarda VIII-X asrlar) asrlarga tegishli bo'lib, turk xoqonligi davrida run yozuvida bitilgan. Ular grafik jihatdan bir-biriga ancha yaqin turadi. Qadimgi turkiy run yozuvi G'arbiy va Sharqiy turk hoqonligida keng tarqalgan edi. Eramizning 745-yilida turk xoqonligini bosib olgan uyg'urlar davlati, asosan, ilgari Sharqiy turk hoqonligi tarkibiga kirgan qabilalarni birlashtirgan. G'arbiy turklarning ajralib ketishi uyg'urlar davlatini kuchsizlantirdi. Buning natijasida 840-yilda uyg'ur davlati qirg'izlar tomonidan bosib olindi. Qirg'izlar hukmronligi X asrgacha davom etdi. O'zining birligi, ittifoqini yo'qotgan ko'pgina uyg'ur qabilalari qirg'izlar

⁶ Э.Р. Тенишев. Отражение диалектов в тюркских-рунических и уйгурских памятниках. Ленинград.1976.

hujumidan keyin g'arbga yo'l olib, o'z mustaqil davlatini tuzgan, bir qismi esa qarluqlar tomoniga ketgan. Turkiy tillar leksik qatlamini tadqiq etishda run bitiglari eng qadimiy obidalardan hisoblanadi. Ammo ayrim turkologlar bu yodgorliklarning turkiy tillar uchun "bobo til" sifatida qaralishini ma'qullamaydilar va hozirgi turkiy tillardagi arxaik elementlarning bitigtoshlarda uchramasligini asos sifatida keltiradilar. Bu yodnomalar tilining umumturkiy til emas, balki shu tilning kichik bo'lagi ekanligini o'rinli ta'kidlaydilar. Darhaqiqat, yozma manbalar davr tili xususiyatlarini inkon qadar to'liq aks ettiradi, ammo yodgorliklar tili davr tilining ayni o'zi emas. Bunda muallifning so'z qo'llash mahorati, fikrini to'liq aks ettira olish qobiliyati, nutqiy imkoniyati ham o'ziga xos o'rin tutadi. O'rxun-enasoy yozma yodgorliklari turkiy tillarning qadimiy xususiyatlarini mukammal aks ettira olmasa-da, turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot bosqichiga oid muhim manba sifatida ahamiyatlidir.

Hozirgacha fanga ma'lum qadimgi turkiy til manbalari turk-run, qadimgi uyg'ur, sug'd, moniy, braxmiy, suryoniy kabi yozuvlarda yozilgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, turkiy xalqlar qadimdan o'z yozuviga ega bo'lganlar. 245-250 yillarda Kambodjaga safar qilgan Xitoy elchisining qaydlarida shunday deyiladi: «Ular o'z kitoblariga ega bo'lib, ularni arxivda saqlaydi. Ularning yozuvi xun yozuviga o'xshaydi». Hozirgi tilshunos va tarixchi olimlar xunlarni til jihatidan tungus yoki mo'g'ul emas, balki turk deb ko'rsatadilar. Boshqa bir Xitoy tarixchisi Chjoushu solnomasida «Tukyularning (ya'ni, turklarning) yozuvi xu xalqining (ya'ni, sug'dlarning) harflariga o'xshab ketadi» deb yoziladi. VI asrda yashagan suryoniy solnomanavis Zahariya Ritor ham xunlarning (turklarning) yozuvi haqida xabar beradi. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asarida (XI asr) uyg'ur yozuvidan tashqari yana bir turkiy yozuv haqida ma'lumot beradi: «Ular (uyg'urlar) yozuv uchun 24 harfdan iborat bo'lgan turkcha (qadimgi uyg'ur) alifbodan foydalanadilar. Bundan tashqari, uyg'ur va xitoyliklarning yana bir yozuv turi bor. Ish qog'ozlarini ushbu yozuv bilan yozadilar. Bu yozuvni musulmon bo'lmagan uyg'urlar va xitoyliklardan boshqa hech kim o'qiy olmaydi». Koshg'ariy bu o'rinda turk-run yozuviga ishora qilmoqda. Faxriddin Muborakshoh Marvarudiy (XII asr) ham «to'quz-o'g'uz yozuvi» nomi bilan turk-run yozuvi haqida ma'lumot beradi. Fors tarixchi va sayyohi Aloiddin Atomalik Juvayniy o'zining «Tarixi jahongushiy» asarida (1260 yilda yozib tugatilgan) qadimgi uyg'ur xoqonligining poytaxti O'rdubaliq shahri xarobalarini tasvirlar ekan, yozuvlari o'yib yozilgan kesmatoshlar ko'rganini va ularni hech kim o'qiy olmasligini yozadi. Mashhur filolog Ibn Arabshoh (1389-1450) «Ajoyibul-maqdur fi navoyibi Taymur» nomli asarida Xitoyda turklarning «dulbarjin» degan yozuvini ko'rganini va qirq bitta harfdan iborat ekanini yozadi.

Turkologlarning fikricha, yuqoridagi barcha faktik ma'lumotlarda turk-run yozuvi haqida gap ketgan.

Turk-run yozuvi ilmiy adabiyotlarda "O'rxun yozuvi", "O'rxun-Enasoy yozuvi", "Enasoy-O'rxun yozuvi", "Sibir yozuvi" kabi turli nomlar bilan atab kelinadi. Bu yozuvning kelib chiqishini A.A.Shifner, H.Vamberi kabi ba'zi olimlar turkiy tamg'alarga bog'laydi. Aksar turkologlar turk-run yozuvining kelib chiqishini oromiy yozuvi bilan bog'laydilar. Bunda O'rta Osiyodagi eroniy xalqlar qo'llagan hamda asli oromiy alifbosi asosida shakllangan pahlaviy, xorazm va sug'd yozuvlarining turkiy xalqlar tomonidan o'zlashtirilishi bilan turk-run yozuvining vujudga kelgani ta'kidlanadi. Biroq turk-run yozuvining shakllangan davri va o'rni haqida hozirgacha aniq fikr aytilmagan.

Hamma yozuvlarda bo'lganidek, dulbarchin yozuvi ham zamoni va Makoni bilan bog'liq bo'lgan ayrim shakily farqlar tufayli o'rxun, turfon, yenisey variantlariga ega⁷. Bularning eng qadimiysi o'rxun variantidir.

Turk-run yozuvidagi yodgorliklar geografik jihatdan bir necha arealga ajratiladi. Ular o'rtasida oz bo'lsa-da areallararo juz'iy grafik, fonetik va grammatik xususiyliklar ham uchraydi.

1. O'rxun yodgorliklari: Ungin yodgorligi (N.M.Yadrinsev, 1891), Kul tegin yodgorligi (N.M.Yadrinsev, 1891), To'nyuquq yodgorligi (E.N.Klemens, 1897), Kuli-chur yodgorligi (V.L.Kotvich, 1912), Mo'yun-chur yodgorligi (G.I.Ramstedt, 1909), Suji yodgorligi (G.I.Ramstedt, 1913).

2. Enasoy yodgorliklari: Enasoy daryosi havzasi, Tuva, Xakasiya va Minusinskdan topilgan 85 ta yozuv namunalari. Ular yozilgan davrni olimlar har xil ko'rsatadi. V.V.Radlov VII-VIII, P.M.Melioranskiy VI-VII, S.E.Malov V-VI, L.R.Qizlasov IX-X, A.N.Kononov IX-X asrlarda yozilganini ta'kidlaydi.

3. Sharqiy Turkiston yodgorliklari: Turfondagi qadimgi bino devorlarida to'rtta yozuv namunasi, Miron va Dunxuandan topilgan qog'ozga yozilgan bir necha matn («Irq bitigi» - «Folnoma» ham shular jumlasidan).

4. Talas yodgorliklari: Qirg'izistonning Talas vodiysidan topilgan o'n ikkita yozuv namunasi.

5. Farg'ona yodgorliklari: Koshin va metallga yozilgan qisqa yozuv namunalari.

Turk-run yozuvining 40 dan ortiq shakllari bor. Alifboda unlilar soni 4 ta, Enasoy variantida 5 ta. Aksar undoshlarning alohida xususiyati shundaki, ular qattiq va yumshoq (velyar va palatal) shakllarga ega bo'lgan. Bulardan faqat p, ch, z, sh, m undoshlarini ifodalovchi harflardagina bunday holat kuzatilmaydi. Yana bir jihati, ba'zi harflar bir necha tovushlar birikmasini ham ifodalaganlar Masalan, ny, ng, nt, nch, lt, rt, ik, ki, uk, ku, iq, qi, uq, qu, o'k, o'q kabilar. Yozuvning grafik

⁷ Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – T.: O'qituvchi, 1982.

xususiyatlari shuki, harflar o'ngdan chapga qarab yozilgan. Ular o'zaro ulanmaydi. Manbalarning yozilish hududi va davriga qarab harflarning grafik variantlashuvi juda kuchli. Masalan, palatal b, velyar t, m, palatal n, q, uk, g', ng, nch, nt, z, velyar s kabi harflarning ko'plab shakliy variantlari mavjud.

Qadimgi uyg'ur yozuvi kelib chiqishi jihatidan fonografik yozuv bo'lgan oromiy yozuvi bilan bog'lanadi. Uyg'ur yozuvi eramizning V-VI asrlarida qadimgi so'g'd yozuvi asosida shakllangan. M.Koshg'ariy va A.Navoiylar bu yozuvni "turkcha xat" deb ataganlar. XVIII asr fors shoiri Puri Bahoiy "uyg'ur xati" deydi. Ibn Arabshoh ham "uyg'ur xati", ham "mo'g'ul xati" deb nomlagan. Bu yozuvda bitilgan aksar manbalar qadimgi turkiy til davriga oiddir. Qisman esa arab yozuvi qo'llangan davrda ham parallel ravishda iste'molda bo'lgan. Bu yozuvdagi manbalar tematik jihatdan rang-barang bo'lgan. Adabiy, diniy, falsafiy, tarixiy, ilmiy, huquqiy mavzulardagi manbalar saqlanib qolgan. Bu yozuv O'rta Osiyoda XV asrgacha qo'llangan bo'lsa, budda diniga e'tiqod qilgan turkiy xalqlar orasida XVIII asrgacha iste'molda bo'lgan. Qadimgi uyg'ur xatida qadimgi turkiy til davridan keyingi davrlarda "Qutadg'u bilig", "Hibatul haqoyiq", "Muhabbatnoma", "Tazkiratul avliyo", "Me'rojnom" kabi ko'plab asarlar ham ko'chirilgan.

Mazkur alifboda 18 harf belgi bo'lgan. M.Koshg'ariy bu harflarni o'zak harflar deb nomlaydi. Hamda yana 7 ta tovush uchun alohida harflar yasalişini ham uqtiradi. Bularni esa tarmoq harflar deb nomlaydi. M.Koshg'ariy alohida shaklga ega bo'lgan harflarni o'zak harflar, yozuvda alohida shaklga ega bo'lmagan tovushlarni tarmoq harflar deb ataydi. Tarmoq harf – yozuvda maxsus harf bilan ko'rsatilmaydigan tovush⁸. Uyg'ur yozuvi so'g'd yozuvidan va so'g'd yozuvi oromiy yozuvidan paydo bo'lganligi uchun, o'rxun yozuviga nisbatan turkiy tillarning fonetik xususiyatini o'zida yaxshi aks ettirmagan. Qadimgi uyg'ur yozuvi grafik xususiyatlariga ko'ra arab yozuviga o'xshab ketadi. Harflar o'ngdan chapga qarab, o'zaro ulanib yoziladi. Harflarning turli pozitsion shakllari mavjud.

Sug'd yozuvi miloddan avvalgi III asrlarda oromiy xati negizida shakllangan bo'lib milodning XI asriga qadar sug'dlarning milliy yozuvi sifatida amal qilgan. Uzoq tarixiy birodarlik, qo'shnichilik va birga yashash ta'sirida ushbu yozuv turkiy xalqlar uchun ham xizmat qila boshlagan. Turkiy xalqlar orasida keng qo'llangan uyg'ur yozuvi ham ana shu xat negizida shakllandi.

Moniy yozuvi alifbosi moniychi turklar orasida amal qilgan. Milodiy 247-yii Eronda Moniy boshchiligida yangi diniy oqimga asos solindi va o'sha kezlardan boshlab Shom (Suriya)ning Palmira shahrida qo'llanilgan yozuv shakli asosida tuzilgan moniy yozuvi ham amal qila boshladi. Keyinchalik ushbu yozuv moniy dini bilan birga Q'rta va Markaziy Osiyoga ham kirib keldi. Eramizning III

⁸ Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – T.: O'qituvchi, 1982.

asrida moniylik uygʻur xoqonligining davlat dini sifatida amal qilgan chogʻlarda bu yozuv ham turklar orasida keng yoyildi. Moniy mazmunli turkiy yodgorliklar bizgacha ikki – moniy va uygʻur yozuvlarida yetib kelgan.

Qadimgi turkiy tilning run yozuvida bitilgan namunalari quyidagilardir:

1. Kultegin bitigi. Bu bitiktosh ikkinchi turk xoqonligi asoschisi Eltarish xoqonning kichik oʻgʻli Kultegin sharafiga qoʻyilgan. U 731-yilda 47 yoshida vafot etgan. Yodgorlik uning akasi Bilga xoqon tomonidan 732-yilda oʻrnatilgan. Matn muallifi esa Eltarish xoqonning oʻgʻli Yoʻllugʻ tegin. Bitiktosh Moʻgʻulistonning Kosho-Saydam vodiysida Oʻrxun daryosining qirgʻogʻidan topilgan. Hozir ham oʻrnatilgan joyida turibdi. Yodgorlikdagi asosiy matn turkiy tilda. Ters yuzida xitoycha matn ham bor. Turkiysi urxun-yenisey xatida yozilgan.

2. Bilga xoqon bitigi. Bilga xoqon ikkinchi turk xoqonligi asoschisi Eltarish xoqonning toʻngʻich oʻgʻli. U 734-yilda 50 yoshida vafot etgan. Yodgorlik toshi 735-yildauning oʻgʻli Yoʻllugʻ tegin tomonidan oʻrnatilgan.

3. Toʻnyuquq bitigi. Mazkur yodgorlik ikkinchi turk xoqonligi davrida yashab oʻtgan davlat arbobi va sarkarda Toʻnyuquq xotirasiga tiklangan. Bitig muallifi Toʻnyuquqning oʻzidir. U. Sertkayaning fikricha, bitig taxminan 732-734-yillar oraligʻida yozilgan. Toʻnyuquq shu kezda 85 yoshda boʻlgan. Yodgorlik Moʻgʻulistondagi Bain Sokto manzilida topilgan. Hozir ham tiklangan joyida turibdi. U 62 satrli boʻlib, bir-biriga qaratib tiklangan ikki toʻrt qirrali toshga yozilgan.

4. Kulichur bitigi. Bitiktoshni 1912-yilda polshalik professor V.Kotvich Moʻgʻulistonning Ulan-Bator yaqinidagi Ixe-Xushotu manzilidantopgan va uning matnini A.Samaylovich bilan birga 1928-yilda nash etgan. U Kulichur sharafiga tiklangan boʻlib, sanasi aniq emas. Tardush elini boshqargan Kulichur ikkinchi turk xoqonligida yashagan mashhur kishilardan sanalgan. Uning ismi Bilga xoqon bitigida ham tilga olinadi. Yodnomadagi yozuv toshning uch tomoniga bitilgan boʻlib, jami 29 satrni tashkil etadi. Kulichur 731-yilda vafot etgan deb taxmin qilinadi.

5. Oʻngin bitigi. Bitiktosh Moʻgʻulistondagi Oʻngin vodiysidan topilgan. Hozir ham oʻrnatilgan joyida turibdi. Yodgorlik VIII asrning birinchi yarmida, taxminan, 732-yilda tiklangan. J.Klosonning yozishicha, bitig sarkarda Alp Eletmish xotirasiga tiklangan⁹.

6. Moyunchur bitigi. Bu bitigni fin olimi G.I.Ramstedt 1909-yilda Shimoliy Moʻgʻulistonda Selenga daryosi va Shineusu koʻliga yaqin yerda topgan. Bitig va uning tarjimasini 1913-yilda nashr ettirgan. Bitiktosh 759-yilda qoʻyilgan deb taxmin qilinadi.

⁹ Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. – Toshkent, 2006. – B. 6-7..

7. Yenisey bitiglari. Oltoy o'lkasi va Yenisey daryosi teveragida topilgan ko'k turk yozuvidagi yodgorliklar "yenisey bitiglari" deb yuritiladi. Ularning soni ko'p, lekin hajman katta emas. Yiriklari 15-16 qatorli bo'lib, qabr toshlariga bitilgan.

8. Irq bitigi ko'k turk xatidagi yaxlit kitob holida saqlangan. Qadimgi turkiy tilda irq – "fol", irq bitig "fol kitobi" degan ma'noni anglatadi. Manbani A.Steyn Xitoydagi Dunxuan yaqinidagi "Ming budda g'ori" nomli ibodatxona xizmatchisidan Londonga olib kelgan. Asarni dastlab V. Tomsen 1912-yilda nashr etgan¹⁰. Asar 65 bo'limdan iborat. Unda tush ta'birlari turli hayvon va qushlarning obrazlari, har xil voqealar bilan bog'lab bayon etiladi.

9. Suja bitigi Mo'g'ulistondagi Suja dovonining janubidan topilgan. Bitig ko'k turk yozivida bo'lib, IX asrda ko'chirilgan.

Ikkinchi davrga tegishli yodgorliklarga esa sug'd yozuvi asosida shakllangan uyg'ur yozuvida bitilgan matnlar kiradi. Ular turli mazmundagi va til xususiyati jihatidan ham har xil bo'lgan asarlar, hujjatlardan (moniy), buddaviy va xristian yodgorliklari deb qaralsa ham, bir umumiy nom bilan uyg'ur yozuvi yodgorliklari deb yuritiladi. Uyg'ur yozuvida bitilgan yodgorliklarning eng muhimlari quyidagilardir:

1. "Xuastuanift" (moniyning tavbanomasi) moniylik dinining falsafiy asari, o'n besh bo'limdan iborat. Ilk o'rta asrlarda asarning eroniy, sug'diy, turkiy, xitoycha versiyalari keng tarqalgan. Bu yodgorlikning turkiy versiyalari uyg'ur, moniy yozuvida bo'lib, ular Sankt-Peterburg, Berlin va Londonda saqlanadi. Turfondan topilgan Sankt-Peterburg nusxasi uyg'ur yozuvida, Turfondan va «Ming budda g'ori» ibodatxonasidan topilgan Berlin va London nusxalari moniy yozuvida bitilgan. Bu yodgorliklarni 1910-1911-yillarda ingliz olimi Le Kok Berlin, Londonda, 1963-yilda L.Dmitriyeva lotin alifbosida ruscha tarjimai bilan nashr ettirgan. Olimlarning fikricha, asar qadimgi eroniy tillarning birida yaratilgan. Keyinchalik moniy ta'limotini yoyish maqsadida boshqa tillarga o'girilgan. Uning turkiy versiyasi, taxminan, VIII asrda yaratilgan. Asar tilining ko'k turk yodgorliklari tiliga yaqinligi, uyg'ur yozuvli nusxaning xat uslubi, shuningdek, asarning moniy yozuvida ham tarqalganligi ana shundan guvohlik beradi.

2. "Maytri simit no'm bitig" (Maytri bilan uchrashish kitobi). Turk-budda diniy-falsafiy yodgorliklaridan biri, asli sanskrit tilida yaratilgan. Budda ta'limotining bilimdonlaridan biri Arya chantri sanskritcha nusxadan tohar tiliga o'girgan. Toharchadan Partanarakshit Karnavajiki qadimgi turkiy tilga tarjima qilgan (VIII asr). Tohar tilidagi brahma xatida yozilgan ikki nusxasi Qorashaharda,

¹⁰ Abdurahmonov G'., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – T.: O'qituvchi, 1982. – B. 4-5..

uyg'ur xatidagi turkiy versiyalari Turfonda topilgan. Ular hozir Berlin va Urumchi qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda.

3. "Oltin yoruq". Asli qadimgi hind-sanskritcha «Suvarnaprabhasa» (oltin jilo). Budda diniga oid bo'lgan sutra (muqaddas kitob)ning turkiy tarjimai bo'lib, qisqacha «Oltunyoruq» nomi bilan yuritiladi. Udashlab tabg'ach (xitoy) tiliga, xitoy tilidan X asrda beshbaliqlik Singku Seli Tutung tomonidan qadimgi turkiy (turk uyg'ur) tiliga o'girilgan. Bizgacha uning 10 ga yaqin nusxasi etib kelgan. 1910-yili S.E.Malov Suchjou shahriga yaqin Vungshagudan topgan va 1913-1917-yillarda nashr ettirgan (V.V.Radlov bilan birga) nusxa boshqalarga nisbatan mukammalroq bo'lib, Sankt-Peterburgda saqlanadi.

4. "Syuan-szan kechmishi" budda muhitida yaratilgan asarlardan biri, uning xitoycha va qadimgi turkiy versiyalari mavjud. versiya uyg'ur xatida bo'lib, hozirda bo'laklarga bo'lingan holda Parij, Pekin, Sankt-Peterburgda saqlanmoqda. Asarni X asrda yashagan olim va tarjimon beshbaliqlik Shingqu Sheli qadimgi turkiy tilga tarjima qilgan. "Syuan-szan kechmishi" Tan sulolasi davrida yashagan sayyoh Syuan-szanning budda yashagan o'lkalarga safari xususidagi memuar bo'lib, o'zida o'nlab afsona va rivoyatlarni, budda falsafasi, qadimgi Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmushi, ular yashagan mamlakatlar geografiyasi, tarixiga oid ma'lumotlarni jamlagan. O'z zamonasining mashhur buddashunosi, ulug' ustoz nomini olgan Syuan-szan (turkiy matnda Xuintso) budda yo'riqlari, qonun-qoidalari bitilgan bitiglarni olib kelish maqsadida Hindistonga safar qilgan. U 17 yil (629-645) davomida 120 dan ortiq o'lkalarda bo'lgan.

5. "Sekiz yukmak". Turfondan topilgan bu yodgorlik matnini nemis olimlari V.Bang, A.Fon Gaben va turk olimi G.R.Rahmatiyar 1934-yilda Berlinda nashr ettirganlar. Bulardan tashqari, uyg'ur yozuvida yozilgan bir qancha obidalar, turli afsonalardan olingan parchalarning matnlari bitilgan yodgorliklar bor. Shuningdek, VIII-X asrlarga va keyingi davrlarga oid juda ko'p uyg'urcha yuridik-huquqiy hujjatlar ham mavjud. Bu yodgorliklarda ham adabiy til, ham xalq so'zlashuv tili xususiyatlari aks etgan.

G'arbiy turk hoqonligi davri (VI-VIII asrlar)da turkiy qabilalar o'troqlasha boshladi. O'troqlashgan turklar shaharda hunarmandchilik, savdo-sotiq bilan shug'ullanadi, cho'l va qishloq joylarda esa dehqonchilik qiladi. Buning natijasida turkiy qabilalarning etnik jihatdan o'zaro yaqinlashuvi va fors tillarida so'zlashuvchi xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalari kuchayadi. VIII asrda G'arb va Janubda – Movarounnahr hududi (Samarqand, Buxoro, Choch, Farg'ona, Xorazm)da yashagan aholi va sug'diy-eroniy xalqlar arablar tomonidan bosib olindi, Abbosiylar xalifaligiga qaram bo'lib qoladi. Bu yerdagi xalqlar esa islom dinini qabul qiladi. Bu tarixiy hodisa Movarounnahrda yashagan xalqlarning,

shu jumladan, turkiy xalqlarning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga, fan va adabiyotning rivojiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, IX asrning 2-yarmidan, Somoniylar davridan boshlab turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy siljishlar sodir bo'ldi. Jumladan, urug'-qabilachilik munosabatlari kuchsizlanadi, feodal munosabatlar rivojlanib bordi. Shu asnoda turk xoqonligi davrida turkiy qabilalar to'liq tabaqalanadi. Markazlashish, o'zaro birlashish jarayonida qo'shilish va ajralib ketish asosida rivojlangan turkiy tillar uyg'urlar hukmronligi davrida umumturkiy adabiy til sifatida shakllandi. Bu adabiy tilning tashkil topishida qarluq-chigil tillari, shuningdek uyg'ur tili asos sifatida qatnashdi, uning taraqqiyotiga ma'lum darajada ta'sir qiladi. X-XII asrlarda Qoraxoniylar hukmronligi davrida qo'llangan, ma'lum darajada me'yorga solingan turkiy adabiy til qisman o'g'uz-qipchoq tillari xususiyatlarini ham o'z ichiga olar edi. Eski o'zbek adabiy tilining xalq tili sifatida shakllanish davri ham mana shu vaqtlarga to'g'ri keladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. "Eng qadimgi turkiy til" va "Qadimgi turkiy til" davri qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?
2. O'rxun-Yenisey yodgorliklariga qaysi manbalar kiradi?
3. Ko'kturk xatidagi yaxlit kitob holida saqlangan asar?
4. Ko'k turk yozuvining ildizi qaysi davrlarga tutashadi?
5. O'rta va Markaziy Osiyoda yashaydigan qaysi xalqlar "turkiy xalqlar" nomi bilan yuritiladi?

Test sinovi:

1. Oltoy, xun bosqichlari qaysi til davriga mansub?
A) Qadimgi turkiy til;
B) Eng qadimgi turkiy til;
C) Eski turkiy til;
D) Eski o'zbek adabiy tili.
2. "Xuastuanift" (moniylarning tavbanomasi)ning Turfondan topilgan Sankt-Peterburg nusxasi qaysi yozuvda?
A) so'g'd yozuvi; B) ko'k turk yozuvi;
C) uyg'ur yozuvi; D) moniy yozuvi.
3. Ko'kturk xatidagi yaxlit kitob holida saqlangan asarni toping?
A) "Irg bitigi"; B) To'nyuquq bitigi;
C) "Xuastuanift"; D) "Syuan-szan kechmishi".
4. So'g'd yozuvi qaysi alifbo asosida shakllangan?
A) sanskrit; B) runiy;
C) oromiy; D) moniy.

5. Qadimgi turkiy til davri qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?

- A) V-VI asrlar; B) VIII-XII asrlar;
C) I-V asrlar; D) V-X asrlar.

MAVZU UCHUN TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T., 1982. - 182 b.
2. Aliyev A., Sodiqov Q. O'zbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989.
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (O'quv-metodik qo'llanma). - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. - 136 b.
5. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. - М., 1963. - 147 с.
6. Насилов В.М. Язык Орхоно-Енисейских памятников. -М.,1960.
7. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрско-рунических памятников. - Л.,1980.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., 1959. - 142 с.
9. Sodiqov Q. Uyg'uryozuvi tarixidan. - T, 1997.
10. Qo'chqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. -Toshkent: O'qituvchi, 1984. - 112 b.

2-Mavzu: Qadimgi turkiy til fonetikasi: unli va undoslar tizimi.

Reja:

1. **Qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatlari.**
2. **Unlilar tizimi.**
3. **Qadimgi turkiy tildagi fonetik qonuniyatlar.**
4. **Singarmonizm hodisasi va uning turlari.**
5. **Undoshlar tizimi, ularning artikulyatsion va akustik xususiyatlari.**
6. **Fonematik oppozitsiyalar.**

Tayanch tushunchalar: Fonetika, unli, undosh, fonetik qonuniyatlar, singarmonizm, qalin unlilar, lablangan unlilar, tor unlilar, lab undoshlari, sonor undoshlar, til undoshlari, singarmonizm, tanglay uyg'unligi, lab uyg'unligi.

Tilimiz tarixining qadimgi davr xususiyatlarini o'rganishni amaliy ravishda boshlab bergan Mahmud Qoshg'ariy qadimgi va eski turkiy til fonetik xususiyatlarini ham atroflicha yoritib bergan. M.Qoshg'ariy o'z davri turkiy til shevalarini solishtirar ekan, ular o'rtasidagi fonetik differentsiatsiyaga

(farqlanishga, ajralishga) e'tibor qiladi. Sharqiy Turkistondagi qarluq qabilalari ittifoqiga kirgan chigillar haqida shunday misollar keltiradi: ayaq - azax, qarin to'ydi - harin to'zdi. Bunda y-z tovushlari mosligini ta'kidlamoqda. Shuningdek, M.Qoshg'ariy o'z davri unlilarini qadimgi turkiy tilning barcha manbalariga xos bo'lganidek, qator, tor-kenglik, lablanish-lablanmaslik belgilariga ko'ra farqlagan. Keyingi davrda qadimgi turkiy til davri yozuv yodgorliklarining fonetik xususiyatlarini o'rganish, barcha tomonlarida bo'lganidek, V.Tomsen, V.V.Radlov, H.Vamberi, P.M.Melioranskiy, V.Bang kabi olimlar tarafidan yangi bosqichda davom ettirildi. Qadimgi turkiy til manbalarining fonetik-grammatik xususiyatlarini o'rganishda A.M.Shcherbak, V.G.Kondratyev, A.S.Amanjolov, N.K.Antonov, G.Aydarov, D.M.Nasilov, A. Gaben, H.N.Orkun, A.J.Emre, T.Tekin, o'zbek olimlaridan G'.Abdurahmonov, A. Rustamov, E.Fozilov kabilarning katta ilmiy xizmatlari alohida tahsinga loyiq.

Qadimgi turkiy til fonetik xususiyatlari haqida gap ketganda, avvalo, bu davrga kelib differentsiyalangan mazkur turkiy xalqlar orasidagi ayrim tovush mosliklari to'g'risida gapiriladi. Hamda qadimgi turkiy til yodgorliklari asosan **D** undoshi xususiyatiga ega bo'lgani aytiladi. Turkiy tillar tarixiy taraqqiyotini ham o'zida aks ettirgan undoshlar mosligini quyida ko'ramiz. Asos o'rtasi va oxirida R-D/T-Z/S-Y undoshlari mosligi. Masalan: adaq (hozirgi tuva tili), ataq (hozirgi yoqut tili), azaq (qadimgi chigil, hozirgi xakas va shor tillari), ayaq (hozirgi g'arbiy turkiy tillar), ura (qadimgi bulg'or, hozirgi chuvash tillari).

N.A.Baskakovga ko'ra, turkiy tillarda R xususiyati oltoy davriga oid. T/D, S/Z/DZ xususiyatlari xunn davrida shakllangan. Y xususiyati esa o'rta turk davrida vujudga kelgan. Ya'ni, R-D/T-S/Z/DZ-Y ketma-ketligida rivojlangan.

A.M. Shcherbak fikricha, turkiy tillardagi Y, T, Z, R xususiyatlar yagona umumiy **DZ** tovushidan bir davrda teng shakllangan.

A. A. Serebrennikov esa umumiy **DZ** tovushidan D, Z, Dy tovushlari rivojlanadi. So'ngra D-T, Z-R, Dy-Y o'tishi sodir bo'lgan deydi.

Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklarining o'zaro fonetik-grammatik jihatlardan farqlanishi asosida ularni ayrim dialektlarga ajratish zarurati paydo bo'ldi. V.V.Radlov qadimgi turkiy tilni uchta dialektga ajratadi.

Shimoliy dialekt turk-run yozuvi yodgorliklari uchun xos ekanini; janubiy dialekt uyg'ur yozuvida bitilgan Suji, Selenga va Turfon yodgorliklari uchun xos ekanini; aralash dialekt uchun esa moniy yozuvidagi turkiy yodgorliklar, uyg'ur yozuvidagi moniy dini yodgorliklari, «Qutadg'u bilig» asarining arab yozuvidagi Qohira nusxasini, uyg'ur yozuvida bitilgan budda dini yodgorliklari «Oltin yoruq», «Tishastvustik», «Kuan-shi-im-Pusar» kabi manbalar tili xos ekanini aytadi.

Qadimgi turkiy tilda sakkizta unli fonema mavjud bo'lib, ular bir-biridan qatori, tor-kengligi, lablanish-lablanmasligiga ko'ra farq qiladi. Bulardan **a, ɨ, o, u**

orqa qator va **a, i, o, u** old qator unlilaridir. Keng unlilar **a, a, o, o**, tor unlilar **ɨ, i, u, u**. Lablanmagan unlilar **a, e, ɨ, i**, lablangan unlilar **o, o, u, u**.

a (qalin) lablanmagan keng va orqa qator: a lablanmagan, keng, lekin old qator unlidir. Bu unlining talaffuzi qozoq, qirg‘iz va boshqa ko‘pgina turkiy tillarda hamda o‘zbek tilining singarmonizmli lahja va shevalarida saqlangan.

ɨ unlisi lablanmagan, tor va orqa qator: i ham lablanmagan, tor, lekin old qator unlidir. Bu ikki unli fonema hozirgi o‘zbek adabiy tilida va singarmonizmsiz lahja va shevalarda ɨ ning oldinga siljishi natijasida konvergensiya uchragan, ya’ni bir fonema (i) ga aylangan.

o (qalin) unlisi lablangan, keng va orqa qator, **o** ham lablangan, keng, lekin old qator unlidir. Bu ikki fonema ham hozirgi o‘zbek adabiy tili va singarmonizmsiz lahja va shevalarda o ning oldinga siljishi natijasida konvergensiya uchrab, bir fonema (o) ga aylangan.

u unlisi lablangan, tor va orqa qator: u ham lablangan, tor, lekin old qator unlidir. Bu unlilarning ham hozirgi holati o va o unlilarnikidagi singari. Qadimgi turkiy tilda ham u va u alohida fonemadir.

Hozirgi **o** unlisini qadimgi turkiy tilda **a** unlisini ifodalagan. Masalan, hozirgi bosh so‘zi bash, qor so‘zi qar tarzida talaffuz etiladi. **A** unlisi esa hozirgidek mustaqil fonema bo‘lmasdan, e ning varianti sifatida talaffuz qilinadi. Masalan, al- el. Lekin hozirgi tilda **e** mustaqil fonemaga aylangan: kal kel: bari beri: kar ker: bar ber.

Undoshlar, qadimgi turkiy tilda **b, m, p** lab undoshlari mavjud bo‘lgan. Sirg‘aluvchi lab undoshi **f** yo‘q. Urxun yozuvida **v** uchun maxsus harf yo‘q. Uning o‘rnida **b** ni bildiruvchi harf ishlatiladi. Uyg‘ur yozuvida esa **v** uchun maxsus harf bor. **B** undoshi lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh bo‘lib, so‘z boshida ham, o‘rtasida ham, oxirida ham uchraydi. **V** undoshi faqat uyg‘ur yodnomalarida bor. Mahmud Qoshg‘ariyning yozishicha, turkiy xalqlarda **v** ning talaffuzi ikki xil bo‘lgan. Og‘uzlar buni lab-lab, sof turklar esa lab-tish v tarzida talaffuz qilganlar. Bu davrda lab-tish varianti bo‘lgan deyish mumkin, v faqat so‘z o‘rtasi va oxirida urxun yodnomalaridagi b o‘rnida uchraydi: sav(nutq), savinch (sevinch), qadimgi turkiy til **s, z, t, d, n, l, r**, til oldi - tish undoshlari bor. **S** til oldi-tish, sirg‘aluvchi, jarangsiz undosh fonema bo‘lib, qalin (velar) va ingichka (palatal) variantlarga ega. **Z** undoshi **s** dan faqat jarangliligi bilan farq qilib, asosan, so‘z o‘rtasida va oxirida va ba‘zan **s** fonemasining varianti sifatida uchraydi: az (oz), azuk (ozuk).

T undoshi **s** dan faqat portlovchiligi bilan farq qilib, hamma pozitsiyada uchraydi: tash, (tosh), ata, (ota), at, (ot).

So‘z boshidagi qadimgi **t** hozir **d** ga o‘tgan bo‘lishi mumkin: tadi - dedi. Bu undosh o‘rnida qadimgi davrlardayoq tish - ora **z** (**z**) ham ishlatilgan: bozun, keyincha **z**, so‘ngra **y** ishlatila boshlagan: adak - azak ayak (oyoq). **N** undoshi **d**

dan sonorligi va nazalligi bilan farqlanadi. Demak, bu tovush til oldi, portlovchi, sonor, undosh bo'lib, so'z boshida kamroq va boshqa pozitsiyalarda ko'proq uchraydi: nang (narsa), ana (ona), ban (men).

L undoshi n dan yon tovushligi va burnaki emasligi bilan farq qiladi. Yon yoki lateral undosh deb o'pkadan chiqqan havo tilning bir yoki ikki yonidan o'tishi natijasida hosil bo'lgan tovushga aytiladi. Turkiy l talaffuzida havo tilning ikki yonidan o'tadi havo tilning ikki yonidan o'tganda tovush bilateral (ikki, yon) termini bilan ataladi. Demak, l til til oldi, yon, sonor undosh bo'lib, so'z o'rtasida va oxirida uchraydi; alp (bahodir,) al (ol).

R undoshi l dan yon emasligi va qaltiroqligi bilan farq qiladi. Qaltiroq yoki vibrant undosh deb til uchining titrashi natijasida vujudga kelgan tovushga aytiladi. Demak, r til oldi-tish, qaltiroq, sonor undosh bo'lib, so'z o'rtasida va oxirida uchraydi: ara (ora), ar (er).

Qadimgi turkiy tilda til oldi - tanglay jarangsiz undoshlardan **ch** bilan **sh** bor, j bilan j esa yo'q, **ch** portlovchi, **sh** sirgaluvchi undosh. Bular ham qalin va ingichka variantlarga ega bo'lib, **ch** undoshi hamma pozitsiyada uchraydi: chab-chav (shuhrat), achi (aka), ach (och).

Sh undoshi so'z boshida kamroq, so'z oxirida ko'proq, uchraydi: shad (unvon), asha (osha), ash (esh). Bu undosh urxun yodnomalarida s bilan almashib keladi: **ash**, **as** (**esh**) tarzida. Mazkur undosh fonemalarning hammasi palatal (ingichka yoki yumshoq) va velyar (qalin yoki yumshoq) variantlarga ega. Bu undosh fonemalarning har biri old qator unlilari bilan kelganda ingichka talaffuz qilinadi, orqa qator unlilari bilan birga kelganda qalin aytiladi. Ingichkalik yoki palatallik til o'rta qismining qattiq tanglay (palatum)ga, qalinlik (velyarlik) esa tilning orqa qismining yumshoq tanglay (velum)ga ko'tarilishi natijasida vujudga keladi. Talaffuzning mana shu xususiyati bilan turkiy so'zlar qalin yoki ingichka bo'ladi: at at: al al: as as: ut ut: o1 o1.

Qadimgi turkiy tilda y, k, (k), g (g), n til o'rta va til orqa undoshlar

Y til o'rta va til orqa variantlarga ega bo'lgan sirg'aluvchi sonor fonemadir. **Y** ning nazallashgan varianti ham bor bo'lib, To'nyuquq otidagi y shunday y xususiyatiga egadir.

K (k) til o'rta. (k) va chuqur til orqa (k) variantlariga ega bo'lgan portlovchi, jarangsiz undosh fonemadir.

G (g) fonemasi k (k) dan faqat jarangliligi bilan farq qiladi. Qadimgi turkiy tilda k (k) har uchala pozitsiyada ham uchraydi: kan (kon), kishi, okbit (chakbir), aki (ikki), ok (uk), tok (tuk) - Qadimgi k hozirgi tillarda F, X, V, ga o'tishi yoki tushib qolishi mumkin.

Qadimgi turkiy tilda bo'g'iz undoshi **h** yo'q.

Singarmonizm. Singarmonizm deb soʻzdagi tovushlarning bir-biriga hamda asosga qoʻshimchalarning qoʻshilishida talaffuz jihatidan uygʻunlashishiga aytiladi. Qadimgi turkiy tilda singarmonizmning ikki qonuni mavjud: 1) tanglay uygʻunligi yoki palatal va velyar attraksiya – soʻzdagi tovushlarning bir-biriga va qoʻshimchalarning asosga qatorda va qalin ingichkalikda moslashuvidir: qagʻanqa (xoqonga), kimka (kimga), ilgaru (oldinga), oʻgʻuzgʻaru (oʻgʻuzga), barbigʻ (borish), bilig (bilim); 2) lab uygʻunligi yoki labial attraksiya – *lab uygʻunligi* birinchi boʻgʻindagi unliga keyingi boʻgʻindagi unlining yoki oʻzakdagi unliga qoʻshimchadagi unlining lablanish jihatidan moslashuvidir: ishig (ishni), kuchug (kuchni), inim (ukam), koʻzum (kuzim), alimiz (davlatimiz), sumuz (lashkarimiz).

Qadimgi turkiy tilda nutqning tovushdan boshqa fonetik boʻlaklari, urgʻu va intonatsiya hozirgi turkiy tillarnikidan oʻzgacha boʻlganligini koʻrsatuvchi dalillar yoʻq.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi turkiy tildagi unlilar tizimi haqida maʼlumot bering.
2. Qadimgi turkiy tilning undoshlar tizimidagi asosiy xususiyatlarni sanang.
3. Qadimgi turkiy tilda singarmonizm hodisasi va uning mohiyatini yoritng.
4. Qadimgi turkiy til va oʻzbek adabiy tili unli va undoshlar tizimini qiyosan tahlil eting.

Test sinovi

1. Qadimgi turkiy tilda nechta unli tovush boʻlgan?
A) 4 ta unli;
B) 6 ta unli;
C) 8 ta unli;
D) 10 ta unli.
2. Qadimgi turkiy tilda mavjud boʻlmagan undosh tovushlar?
A) j, v, x;
B) x, d, y;
C) g, h, j;
D) v, x, n.
3. **a, ä, o, ö** qanday unlilar?
A) old qator unlilar;
B) orqa qator unlilar;
C) keng unlilar;
D) tor unlilar.
4. **p, t, s, š, k, q, č** qanday undoshlar?
A) burun tovushlari;

- B) sonorlar;
 C) jarangli undoshlar;
 D) jarangsiz undoshlar.
5. l, m, n, η, r, y qanday undoshlar?
 A) burun tovushlari;
 B) sonorlar;
 C) jarangli undoshlar;
 D) jarangsiz undoshlar.
6. oğuzğaru, ilgärü soʻzlari singarmonizmning qaysi turiga xos?
 A) labial singarmonizm;
 B) lab uygʻunligi;
 C) palatal singarmonizm;
 D) singarmonizm hodisasi kuzatilmaydi.
7. Turkiy tillarda singarmonizmning mavjudligini birinchi boʻlib kim aytgan?
 A) Alisher Navoiy;
 B) Polivanov;
 C) Mahmud Zamaxshariy;
 D) Mahmud Koshgʻariy.

Mavzu uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov Gʻ., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T., 1982. - 182 b.
2. Aliyev A., Sodiqov Q. Oʻzbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989.
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (Oʻquv-metodik qoʻllanma). - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPY, 2005. - 136 b.
5. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. - М., 1963. - 147 с.
6. Насилов В.М. Язык Орхоно-Енисейских памятников. -М.,1960.
7. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрско-рунических памятников. - Л.,1980.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., 1959. - 142 с.
9. Sodiqov Q. Uygʻuryozuvi tarixidan. - T, 1997.
10. Qoʻchqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. -Toshkent: Oʻqituvchi, 1984. - 112 b.

3-Mavzu: Qadimgi turkiy til leksikasi

Reja:

1. Qadimgi turkiy tilning leksik tarkibi.
2. O‘z va o‘zlashma qatlam.
3. So‘z ma‘nosi taraqqiyoti.

Tayanch so‘z va iboralar: leksika, leksema, toponimlar, etnonim, onamastika, zoonim, harbiy terminlar, o‘z qatlam, o‘zlashgan qatlam, turkiy so‘zlar, sankritcha so‘zlar, xitoycha so‘zlar, so‘g‘dcha so‘zlar.

Leksikologiyada tilda mavjud bo‘lgan barcha so‘zlar, ya‘ni o‘sha tilning lug‘at boyligi haqida so‘z yuritiladi. Til lug‘at tarkibini tarixiy-etimologik jihat, ya‘ni so‘zlarni genetik manbalariga ko‘ra tadqiq etish o‘zbek tilining qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar bilan aloqasini, mazkur tilda qaysi tillarning ta‘siri mavjudligini aniqlashga ko‘maklashadi. Pirovard-natijada, bunday izlanishlar o‘zbek tili so‘z boyligi, grammatik qurilishining tarixiy yo‘llarini anglashda nihoyatda muhimdir. Binobarin, tilning leksik tarkibini genealogik manbalariga muvofiq guruhlash, ilmiy jihatdan tahlil qilish katta ahamiyatga ega.

Tildagi leksik (o‘z va o‘zlashma) qatlamlarni lingvistik tadqiq etish leksik-semantik taraqqiyot qonuniyatlarini belgilashda o‘ta muhimdir. Zotan, leksika tarix, madaniyat, fan va xalqning ijtimoiy-iqtisodiy rivoji bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ilmiy tahlilda ularni hisobga olmasdan turib, so‘z ma‘nolarining o‘zgarish manbalari va sabablarini aniqlash mushkul. Ko‘hna yodgorliklarda qo‘llanilgan leksik birliklarning ko‘pchiligi monosemantik so‘zlar hisoblanadi: qan – xon, yog‘chi – azachi, sönük – suyak, tanuq – guvoh, tamğa– tamğa, alpağu – qahramon. Ayni paytda, polisemantik birliklarning ham o‘z o‘rniga ega ekanligini guvohi bo‘ldik. So‘zning ko‘p ma‘no anglatishi tilda mustaqil tizim bo‘lib, u umumiy tilshunoslikda polisemiya termini bilan nomlanadi. So‘z dastlab bir ma‘noni ifodalash uchun qo‘llanilib, davrlar o‘tishi, turli lingvistik ta‘sirlar vositasida bir necha ma‘noni bildiradi. Polisemiya bir turkum doirasida leksik ma‘nolardan tarkib topishi, ularning o‘zaro bog‘liq bo‘lishi, ma‘nolarning ayni so‘zning o‘ziga oidligi bilan boshqa hodisalardan ajralib turadi. Arığ so‘zi qadimgi turkiy tilda, ya‘ni “Oltun yorug‘”, To‘nyuquq, Turfon matnlarida «toza», «olijanob», «haqiqiy» ma‘nolarini ifodalagan: Biz arığ dindar biz - biz haqiqiy dindormiz (TT). Törü leksemasi Turfon matnlari va «Oltun yorug‘»da «urf-odat», “tartib-qoida”, «to‘y bazmi» ma‘nolarida kelgan: Türgäs qağanıñ qızın ärtänü uluğ törün oğlıma alıp bärtim – Turgash xoqonning qizini kata to‘y qilib og‘linga olib berdim (BX). Bul leksemasi Turfon matnlari va «Oltun yorug‘» yodgorligida “topmoq” “qidirmoq”,

“yetishmoq, erishmoq” ma’nolarida ishlatilgan: anı üçün tänri yärin bulğay biz – shuning uchun tangri yeriga yetishgaymiz.

Qayd etish kerakki, qadimgi turkiy til lug‘at tarkibida mavjud bo‘lgan so‘zlarni biror urug‘ yoki qabilaga mansub deb bo‘lmaydi. Chunki qadimgi turkiy til leksik qatlamida mavjud so‘zlar o‘sha davrda yashagan urug‘ va qabilalarning barchasiga tegishli bo‘lgan deb qarash zarur. Bundan, albatta, qadimgi turkiy til lug‘at tarkibida turkiy bo‘lmagan leksemalar yo‘q ekan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Turkolog-leksikolog va o‘zbek tili leksikasi bilan shug‘ullangan olimlar turli davrlar yozma yodgorliklari tili so‘zlarini leksik qatlamlarga bo‘lib o‘rganganlar. Ilmiy adabiyotlarda bu davr leksikasi o‘z va o‘zlashgan qatlamga bo‘lib tadqiq etilgan. Ammo qadimgi turkiy til leksikasini faqat o‘z qatlam asosida kuzatish mumkin. Negaki, V-X asrlar bitiglarida aksariyat so‘zlar oltoy tillari, jumladan, turkiy til leksemalaridan iborat ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu qonuniyat lug‘aviy qatlam tadqiqiga bag‘ishlangan qator ishlarda yoritilgan. Qadimgi turkiy til leksikasi Urxun-Enasoy va uyg‘ur yozuvlari bitiglarida asosida kuzatilar ekan, sof qadimgi turkiy til so‘zlarining turli sohalarda faol qo‘llanganligi ko‘rinadi.

O‘z qatlam. Qadimgi turkiy tilning asosiy so‘z boyligini, shubhasiz, turkiy tilga xos bo‘lgan qatlam tashkil qiladi. Bu qatlam hozirgi turkiy tillarning barchasiga tegishli bo‘lgan leksemalardir. Qadimgi turkiy tilda toponimlar, etnonimlar, zoonimlar, tabiat hodisalari, mansab, qarindoshlikni bildiruvchi leksemalar, harbiy terminlar, astroponimlar, kiyim-kechak nomlari kabi mavzuviy guruhga oid so‘zlar qo‘llangan. Toponimlar – joy nomlari.

1. Etnonimlar – (urug‘ va qabila nomlari).

2. Antroponimlar – kishi ismlari.

3. Gidronimlar (daryo va ko‘l nomlari).

4. Zoonimlar (hayvon va parranda nomlari):

a) uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar; b) parranda nomlar; c) quruqlik va suv hayvonlari nomlari.

Joy nomlari. Qadimgi turkiy til toponimlari turkiy xalqlarning moddiy-madaniy turmush tarzi, dunyoqarashi, urf-odat va an’analarini o‘zida mujassamlashtirgan. Qadimgi turkiy til yodnomalarida, xususan, runiy yozuvida yetib kelgan Kultegin, To‘nyuquq, Ungin bitiglarida quyidagi joy nomlari uchraydi: Tabg‘ach, Yassi, Yugnak, Chambud, Tunut, O‘tukan yish, Altun yish, Tamir kapig‘, Sug‘dak, Buqaraq, Raboti og‘uz, Chach va boshqalar. Joy nomlari o‘sha davrda ham tabiat iqlimi, narsa va buyumlarning tashqi xususiyatlariga, shuningdek, o‘simliklar nisbatiga qarab qo‘yilgan: Qaraqum, Suvluq, Atliq, Akterak kabilar. Bir guruh joy nomlari etnik urug‘, qabilalar nomi bilan bog‘liq. Kirg‘iz, Tabg‘ach, Og‘o‘z, Az va boshqalar. Ba’zi joy nomlari tomonlar va tog‘lik

joy atamaları bilan bog'liq atalgan: Yiraya (shimol), Beriya (janub), Ongra (sharq), Kasra (g'arb), Yish (tog'). Otukan yish, Qadirqan yish kabi.

Etnik nomlar VI -XIV asrlarda O'rta Osiyo, Qozog'iston, Sibir hududlarida yashagan turkiy xalqlarining etnik tarkibi xilma-xil bo'lgan. Bu hududlarda turkiy xalqlar bilan bir qatorda turkiy bo'lmagan xalqlar (eroniyalar) istiqomat qilishgan. Turkiy va turkiy bo'lmagan urug', qabilalar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar Mahmud Qoshg'ariy lug'atida aks etgan. Bu davr yodgorliklariga oid tadqiqotlarda turkiy xalqlar va ular bilan yonma-yon yashagan etnik guruhlar haqida ilmiy asosga ega bo'lgan fikrlar bildirilgan.

Turkiy qabilalardan ba'zilari o'zlari yashab turgan hududlari nomi bilan atagan bo'lishsa (Az), ma'lum qismi bayroqdagi tamg'a nomi bilan yuritilgan (Tamg'ali, Tuyakli).

O'rxun-Enasoy va uyg'ur yozuvi bitiglarida o'sha davrda shakllangan quyidagi turkiy va turkiy bo'lmagan urug' hamda qabilalar nomi uchraydi: arg'u, basmil, turk, tatar, shuningdek, tazik (tojik), tatabi, tashug, izgil, so'g'd, qitani, avar, tabg'ach va boshqalar. Ba'zi urug' va qabila nomlari bir qator bitiglarda joylanish o'rni jihatidan turlicha bo'lsa ham, manbalarda takror qo'llangan. Masalan, nayman, qarluq, qipchaq kabi.

Kishi ismlari. Bitiglarda uchraydigan kishi ismlari o'sha davr an'ana, urf-odatlariga muvofiqdir. Ular shaxslarning tavsifi, qabila uchun muqaddas hisoblangan hayvonlarga nisbatni, osmon jismlarning ulug'vorligini ifodalagan; Kultegin (kul kuchli), To'nyuquq (to'ng'ich javhar), Bilga xoqon (bilga, dono) Bo'ri, Bars, Kuntug'di, Oyto'ldi va boshqalar. Qadimgi turkiy til lug'at tarkibida ismlar o'sha davr lug'at boyligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Ahamiyatlisi shundaki, bitiglarda uchraydigan ismlarni leksik-semantik, geneologik jihatdan tahlil etilganda ularning sof turkiy so'zlardan iborat ekanligi ko'rinadi. Tabiat, iqlim bilan bog'liq nomlar runik yozuvli bitiglarda ko'p uchraydi: Yinju og'uz (og'uz daryo), Irtish, Selenga, Qarako'l.

Daryo va ko'l atamaları. Balqashko'l, Ko'zliko'l. VI-XIV asrlarda daryolar nomiga og'uz so'zi qo'shib ishlatilgan.

Zoonimlar. a) uy hayvonlari nomlari: at ot, taba-tuya; yovvoyi hayvonlar: adig' (ayik), bichin (maymun), arslon, bars, bori, kayik, arqar, soruk, soqak (kiyik), tabushqan (quyon); b) parranda nomlari: sundulach (bulbul), turna, kozgun, toqut (tovuq), qarlig'ach, to'ti, chag'in, qaluq kabi; v) quruqlik va suv hayvonlari nomlari: yilan, sichan, baqa.

Mahmud Qoshg'ariy lug'atida keltirilgan so'zlar izohi, etimologiyaga oid sharhlar qadimgi turkiy til davrining leksik xususiyatlarini o'rganishdagi ilk tadqiqotlar hisoblanadi. Qadimgi turkiy til bitiglarida qo'llangan turli sohaga oid so'zlar, jumladan, harbiy atamalar, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy atamalarga alohida

tadqiqotlar bag'ishlangan. Qadimgi turkiy til bitiklarida qo'llangan so'zlarning o'z davriga xos faol va nafaoligi, ba'zi qadimgi so'zlarning keyingi davrlarda iste'moldan chiqishi, ularning ma'no taraqqiyotidagi o'zgarishlar, shuningdek, turli sohaga oid so'zlar guruhini ajratib tahlil qilish lozim. Bu bitiglar leksikasi rang-barang ekanligini ko'rsatadi.

N.Abdurahmonov qadimgi turkiy tilning lug'aviy qatlamini mavzuiy jihatidan o'n ikki guruhga ajratib talqin etadi. Tadqiqotlarda berilgan ma'lumotlarni umumlashtirilgan holda, qadimgi turkiy til taraqqiyotining asosiy bosqichlarida keng iste'molda bo'lgan so'zlarni quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratish mumkin:

Qavm-qarindoshlik so'zlari. Qadimgi bitiglar lug'at tarkibida turli sohalarga oid, shuningdek, jins, qarindoshlik atamaları faol ishlatilgan. Bunday so'zlar hozirgi turkiy leksikaning qadimgi shakllaridir. Qadimgi turkiy bitiglar tilida uchraydigan yaqinlik yoki qavm-qarindoshlik tushunchasini bildiradigan so'z-tushunchalar ham ma'lum bir sharoitda paydo bo'lgan. Bular davrlar o'tishi bilan rivojlanadi, o'zgaradi va adabiy shaklga siljiydi. Aniqrog'i, oila, nikohning yangi shakllari paydo bo'lishi bilan qarindoshlik terminlarining doirasi ham o'zgaradi. Natijada faol qollangan leksema turli omillar bois arxaiklashib qolishi, u o'rnini boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarga bo'shatib berishi mumkin. Yozma bitiglar tilida qan – ota (KT), og – ona (Kt), siñil – singil (Kt), oğul – farzand (KT), ini – uka (KT), äkä – opa (KT), äči – amaki singari qavm-qarindoshlik tushunchasini bildiradigan so'zlar uchraydi. VI-XI asr bitiglarida “ota” ma'nosida ata, qan kabi so'zlar ishlatilgan, XI-XII asrlarda ata leksemasi qatori Tibet tilidan o'zlashgan aba istilohi ham qo'llanishda bo'lgan. Ushbu so'zni “ajdodlar” ma'nosidagi arabcha aba o'zlashmasidan farqlash kerak. VI-X asrlarda “ona” ma'nosi og, ana so'zlari bilan berilgan, X-XIV asrlarda esa aba, apa, ana istilohlari ham ayni ma'noda qo'llangan. Ana so'zi asosan farzandli ayollarga nisbatan qo'llangan, keyingi davrlarda semantik doirasi kengaygan. VI-XI asrlarda äči/eči leksemasini “aka, og'a” ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, äkä/ekä leksemasi “opa, xolani” ifodalagan. Ini leksemasini akasiga nisbatan yosh jihatdan kichik bo'lgan kishiga nisbatan ishlatilgan. Bu so'zning qarindosh ma'nosi keyinchalik voqelangan. Uri leksemasini “o'g'il”, oğil esa “farzand” ma'nosida ishlatilgan, VI-X asrlarda uri oğul juft istilohi XI asrda uri oğlan tarzida qo'llangan. Qiz so'zi ayol jinsiga mansublikni ifodalaydi. O'rxun yodnomalarida qiz-oğil “qizlar” ma'nosini ifodalagan. X-XIV asrlarda esa bu so'zning ma'nosi kengaydi va “farzandlar” ma'nosini kasb etdi. Siñil so'zini X asrgacha va undan keyin yaratilgan yozma obidalarda ham sinil, siñil fonetik ko'rinishlarida uchratish mumkin. Bu leksema oilada akalaridan keyin tug'ilgan qizga nisbatan ishlatilgan. VI-XIV asrlarda är (er) so'zi “erkak kishi”, “jangovar, mard” ma'nolarida ishlatilgan. Harbiy terminlar

VI-X asrlardagi urug' va qabilalarning turmushi, siyosiy-harbiy ahvolini ma'lum darajada aks ettiradi: Harbiy xizmatga aloqador shaxslar, qo'shinning tarkibini ifodalovchi so'zlar: sü "qo'shin", atli "suvoriy, otliq"; yärçi "qo'shinga yo'l ko'rsatib boruvchi", yäzäk "soqchi", yaraq//yariq "sovut", täblig "hiylakor"(KT), sünjüg "nayza" (To'n). Inson tana a'zolari nomlari: adaq "oyoq" (TT), aya "kaft" (Oltun yorug'), yüräk "yurak", boyun "bo'yin", köz "ko'z", baş "bosh"(Oltun yorug') va h.k.

Shaxs tushunchasini ifodalovchi so'zlar: eš "o'rtoq", yaği "dushman" (To'n).

Inson qo'li bilan yaratilgan narsa-predmetlarni anglatuvchi leksik birliklar: boqağu "kishan" (TT), ew "uy" (TT), ton "kiyim" (KT), közjü "oyna" (Oltun yorug').

Mavhum tushunchalarni bildiruvchi leksemalar: ög "aql" (TT), al "hiyla" (TT), idi "ega, sohib" (KT), bulun "tutqun, asir" (Mon), yazuq "gunoh" (TT).

Xalqning ijtimoiy-siyosiy faoliyati bilan aloqador tushunchalarni anglatuvchi leksemalar: beg "bek, hukmdor", küñ "joriya" (KT), tamğa "muhr" (TT), qan "xon" (To'n). Savdo va pul munosabatlarini ifodalovchi so'zlar: arqış "karvon; chopar" (TT), baqir "mis tanga" (E), asiğ "foйда" (TT), satigçi "sotuvchi" (Oltun yorug'), kümüş "kumush tanga" (BX).

Harakat va faoliyatning xususiyati bilan bog'liq so'zlar: ay "aytmoq" (To'n), anut "tayyorlamoq" (Oltun yorug'), ağ "oshmoq, chiqmoq" (BX), id "jo'natmoq" (BX), udi "uxlamoq" (To'n), yan "qaytmoq" (To'n).

Qadimgi turkiy xalqlar turmush tarzining barcha sohalariga oid so'zlar, asosan, turkiy qatlamga xos bo'lgan. Qadimgi turkiy til lug'at tarkibida mavjud so'zlar o'sha davrda yashagan urug' va qabilalarning barchasiga tegishlidir. Ular turkiy xalqlarning yashash tarzi, mashg'uloti, harbiy-jug'rofiy sharoiti, madaniyati kabilarni aks ettiruvchi so'z va atamalardir.

Ma'nodosh so'zlar. V-X asrlarda yaratilgan yozma obidalarda sinonimlar uyasi aks etgan. Bu hodisa qadimgi turkiy til lug'at tarkibining rang-barang bo'lganligidan dalolat beradi. Sinonimlar turli stilistik maqsadlarda qo'llanganligi bilan xarakterlanadi: ana (Oltun yorug') – ög "ona", äl – bodun "xalq" (To'n), yoğan – qalın "katta, yog'on" (To'n), kişi – är "odam, kishi" (KT), uzun tonluğ – tişi (TT) – tişi kişi – işi - işilär "ayol" (Oltun yarug').

Omonimlar. Omonimlar har xil stilistik maqsadlarda hozirgi turkiy tillarda qanday ishlatilayotgan bo'lsa, yozma obidalarda ham xuddi shunday qo'llanilgan. Biroq omonimlarning yozma obidalar tilida ishlatilishi hozirgiga nisbatan ancha chegaralangan. Bu bilan bunday omonimlar keyingi davr til hodisasi ekan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Hozirgi turkiy tillar lug'at boyligida mavjud omonimlar qadimda ham aks etgan, lekin yozma obidalar tilida chegaralangan holda

ishlatilgan: I.baliq “baliq”, II.baliq “shahar”; I.bar “bor, mavjud”, II.bar “bormoq” (KT), I.adin “boshqa” (TT), II.adin “o‘zgartirmoq, to‘g‘irlamoq” (Mon), I.ağir “og‘ir” (Oltun yorug‘), II.ağir “hurmatli, qadrli” (TT), I.ay “oy” (BX), II.ay “oy, vaqt” (To‘n), I.ar- “bo‘lmoq” (Mon), II.ar “aldamoq” (KT). Demak, qadimgi turkiy tilda omonimlarning ishlatilishi o‘sha til leksik qatlamining rang-barangligidan dalolat beradi.

Zid ma‘noli so‘zlar. (Antonimlar). Sinonim va omonimlar bilan bir qatorda antonimlar ham keng qo‘llangan. Lingvistik adabiyotlarda o‘zaro zid, qarama-qarshi ma‘noli til birliklari antonim deb qaraladi. Qadimgi turkiy til davri matnlarida quyidagi antonimlar qo‘llangan: yoğan - yinčkä (To‘n), iraq (TT) – yağug (KT), az (KT) – üküš (BX), čığay – bay (KT); üzä (BX) - asra (KT), semiz – turuq (To‘n).

O‘zlashma qatlam. Qardosh bo‘lmagan tillardan o‘zlashgan so‘zlar haqida gap borar ekan, bunda sug‘d, hind, xitoy tilidan o‘tgan leksik elementlar nazarda tutiladi. Qadimgi turkiy tilning o‘zlashgan qatlam leksikasini A.Gaben quyidagicha guruhlaydi. Mo‘gulcha so‘zlar, xitoycha so‘zlar, qadimgi forscha so‘zlar, qadimgi hindcha so‘zlar. Gabenning ta’kidlashicha, mo‘g‘ulcha so‘zlarni asl turkiy so‘zlardan farqlash juda qiyin. Shuning uchun u o‘z asarida bunga misol ko‘rsatmaydi. A.N.Kononov esa shu misollarni mo‘g‘ulcha deydi: taluy (dengiz), echu (aka). Vaholanki, bu so‘zlar Gabenda birinchisi xitoycha, ikkinchisi turkcha deb ko‘rsatilgan. Boshqa misollar: altun, qunchuy, shantung, lung kabilar xitoycha, azon, batur, qamug‘, qatun, shad, tigin, tarqan kabilar eroniy tillardan olingan, to‘ru (qonun), maqarach (maharaja), arxant (aziz) kabi so‘zlar sanskritcha hisoblanadi. Hozirgi O‘rta Osiyo, Qozog‘iston va Sibir, hatto, Yevropada yashagan qadimgi turkiylar sug‘d, hind, xitoy xalqlari bilan iqtisodiy, madaniy, diniy aloqada bo‘lgan. O‘rnatilgan yaqin munosabatlar, o‘zga tillardan qilingan tarjimalar turkiy til leksik qatlamining boyishiga ta’sir etgan.

Sanskritcha so‘zlar. Qadimgi turkiy bitiglarda sanskrit tilidan kirib kelgan so‘zlarning rang-barang bo‘lganligi “Qadimgi turkiy lug‘at”ini varaqlash asosida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tabiiyki, bunda sanskrit tilidan turkiy tilga qilingan tarjimalar muhim rol o‘ynagan. Eski turkiy tilda sanskritcha o‘zlashmalar son jihatdan kamaygan. Keyingi davrlarga kelib, ularning aksariyati iste’moldan muqim o‘rin egallay olmadi. Turkiy tilda saqlanib qolganlari ham deyarli o‘z so‘zga aylanish darajasiga yaqinlashgan: Änätkäk – Hindiston, nirvan – budda ta’limotida qutlug‘ yer (TT), she‘r nomlari: šlok, padak, karant (Oltun yorug‘), kavi “epos” (SK), ačari “murabbiy, ustoz” (TT).

Sug‘dcha so‘zlar. Sug‘dlar va turklar o‘rtasidagi aloqalarni VI asrdan boshlangan deb ko‘rsatish odat tusiga kirgan. Lekin sug‘d-turk munosabatlarini yanada qadimiy davrlardan qidirish lozim. Bunda asosiy fikr turkiy xalqlarning

Turonda azaliy aholi qatlami sifatida mavjud bo'lganini tan olish, buni faktik materiallar bilan isbotlashga qaratilishi kerak. Bu o'rtada Markaziy Osiyoda mil. av. III-II asrlardan boshlangan jadal etnomadaniy munosabatlar turkiy xalqlarning butun Dashti Qipchoq bo'ylab, Xitoy devoridan Dunaygacha chiqib borishiga olib keldi. Sug'dlar esa mil. av. IV-III asrlardan boshlab xalqaro savdo yo'llari orqali Sharqqa kira borib, avvalo, O'rta Osiyoda, qolaversa, Sharqiy Turkistonda turklar bilan faol munosabatga kirishib ketdi. IV asr – 312-yilga mansub sug'd maktublari majmuasi shundan dalolatdir. Arablar istilosidan keyin sug'dlarning turklar bilan etnik yaqinlashuvi, aralashuvi yanada kuchaygan. Bu jarayon butun O'rta Osiyoni qamragan va Sharqiy Turkistonda ham uzoq davom etgan. Masalan, L.I. Chuguyevskiy sug'dlarning assimiliyatsiya qilinish jarayoni XIII asrda ham davom qilganligini hujjatlar asosida ko'rsatib bergan. Manbalarning guvohlik berishicha, ilk o'rta asrlarda sug'd tili va yozuvining qo'llanish doirasi Sug'd davlatidan chiqib, Marv, Shimoliy Buxtor va ulkan turk o'lkalari – Choch vohasi, Farg'ona, Yettisuv, hozirgi Sinjon yerlari va Markaziy Mo'g'ulistonga qadar yoyilgan edi. Bu, avvalo, O'rta va Markaziy Osiyodan o'tgan savdo karvon yo'llari, xususan, ipak yo'lida turklar bilan sug'dlarning birgalikda olib borgan ishlari, shuningdek, uch diniy oqim – buddizm, moniylik va nasroniylikni yerli xalqlar, jumladan, turklar orasida yoyish yo'lidagi sa'y-harakatlar bilan bog'liq. Yana bir jihati, ayrim yurtlarda turk-sug'd ikki tilliligi ham amal qilgan. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, Balasag'un, Tiraz, Madinatul bayza shaharlarining xalqlari sug'dcha va turkcha so'zlashganlar. Ushbu fakt ikki masalaga e'tibor qaratishni taqozo etadi: birinchidan, bu o'rinda shu o'lkalarda ikki tilda so'zlashuvchi ikki xalq yashaganligi ko'zda tutilmoqda; ikkinchidan, mazkur o'lka xalqlari (sug'daq, kanjak, arg'ular) ning ikki tilliligi. Anglashiladiki, ikki xalqning aralash istiqomat qilishi, o'zaro hamkorligi, diniy e'tiqodi, mavjud ikki tillilik oqibatida so'z almashish jarayoni yuz bergan. Ya'ni turklar tilida sug'dcha, sug'dlar lug'at tarkibida turkcha leksemalar qo'llanilgan: nom “dininiy ta'limot” (Oltun yorug'), Azrua “brahma” dinining yaratuvchisi (Mon), Xormuzta “iloh, tangrining oti” (Mon), bag' “mevazor” (TT), ajun “olam, dunyo” (TT), nağid “Zuhra (sayyora nomi)” (BX).

Xitoycha so'zlar. Miloddan avvalgi II asrda Xun davlati kuchayib, xoqonlikka aylandi. Shunda uning ta'sir doirasi Sharqda Koreya yarim oroli, G'arbda Kaspiy dengizi, janubda Himolay tog'lari, Amudaryoning shimoliy hududlarigacha yetib bordi. Xitoylar bilan xunlar chegarasi Buyuk Xitoy devoridan o'tgan. Bu davrda G'arb bilan Xitoyni bog'lab turgan savdo yo'llari xunlar nazoratida edi. Shundan keyin Xun hoqonligi G'arbiy Xan imperiyasining shimoli va g'arbga qarab kengayish yo'lini to'sib qo'ydi. Xitoy xoqonlari xunlar bilan o'z hududidan o'tadigan savdo yo'llarini nazorat qilish imkoniga ega bo'lgan.

Markaziy Osiyo xalqlari Buyuk ipak yo‘li orqali Xitoyga borib, savdo-sotiq qilgan. Bundan tashqari, Buyuk ipak yo‘li uzra buddizmning yoyilishi Sharq xalqlarining madaniy aloqalari, sharq tillarining o‘zaro ta‘sirini ham ta‘minlab berdi. Buni qadimgi xitoy-turk madaniy munosabatlari, adabiy aloqalarida ham kuzatish mumkin. Qadimgi turklar orasida buddizmning tarqalishi, dastlab, tarjimachilik sohasida katta burilish yasadi ¹¹. Turkiy xalqlar buddizm diniga sig‘ingan chog‘larda xitoy tilidan qadimgi turkiy tilga ko‘plab diniy-falsafiy, tarixiy, badiiy asarlar, tabobatga tegishli kitoblar tarjima qilingan. Diniy-falsafiy qarashlar, madaniyat, badiiy adabiyotda kechgan jarayonlar qadimgi turkiy til lug‘at tarkibining yangi so‘z-terminlar bilan boyishiga imkon yaratdi. Xitoy tilidan diniy va falsafiy tushunchalarni anglatuvchi so‘zlar, buddizm san‘ati, madaniyati, adabiyotshunoslik, kitobat ishi va fanning ayrim sohalariga doir terminlar turkiy tilga o‘zlasha boshladi. Ayon bo‘ladiki, turklar bilan xitoyliklarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalari qadim tarixga borib taqaladi. Bu hamkorliklar natijasi o‘laroq, turkiy tillar so‘z boyligiga xitoycha o‘zlashmalar kirib kelgan: Tabğaç “Xitoy” (To‘n), sajun “general” (KT), baqši “ustoz, murabbiy” (Oltun yorug‘), lu “ajdar” (Oltun yorug‘), Burxan “Budda” (TT), tänsi “osmon o‘g‘li, xitoy imperatorining unvoni” (To‘n), tutuq “unvon nomi” (KT), čaŋ “chang, musiqa asbobi” (Oltun yorug‘).

Qadimgi turkiy tildagi ko‘pchilik so‘zlar qadimgi o‘zbek tiliga ham qabul qilingan. Ular turmushning turli sohalariga oid so‘zlardir ¹²: ab (ov), abit (tinchitmoq), abinçu (quvonch), abuč (hovuch), adaş (o‘rtoq), adaq (oyoq), azon (dunyo), azğur (yo‘ldan urmoq), azığ (milk), azuq (oziq), adir (ayir), ay (oy, aytmoq), altı (olti), altmış (oltmish), är (er), ızış (idish), illä (boshqa), ılıg (qo‘l), yaril (yorilmoq), yarın (erta), yämä (yana), yiq (yiqitmoq) kabi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Qardosh turkiy tillar taraqqiyotida qadimgi turkiy til leksikasining o‘rni haqida ma‘lumot bering?
2. Qarindoshlik tushunchasini bildiruvchi terminlarni sanang.
3. To‘nyuquq matnidan toponimlarni belgilang.
4. Qadimgi turkiy til so‘z boyligida qaysi tillarga oid o‘zlashmalar mavjud?
5. Bilga xoqon matnidan omonim va sinonimlarni aniqlang.

Test sinovi

1. Qaraqum, Qizilqum, Qara köl, Yashil ögüz qaysi guruhga mansub?

¹¹ Исҳоқов М., Содиков Қ., Омонов Қ. Мангу битиклар. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. – Б. 25-26.

¹² U. Tursunov, B. O‘rinboyev, A. Aliyev. O‘zbek adabiy tili tarixi. –Т.: “O‘qituvchi”, 1995. – 260-b.

- A) gidronimlar
 - B) etnonim
 - C) toponimlar
 - D) oronim
2. Uri, qaᅇ, ög, äči qanday so‘zlar?
- A) Shaxsni ifodalovchi so‘zlar
 - B) aqrabolik otlari
 - C) mavhum tushunchalar
 - D) ijtimoiy terminlar
3. Ana, ög, äl, bodun, yoᅇan, qalın, uzun tonluᅇ, tiši qanday so‘zlar uyasiga kiradi?
- A) omonimlar
 - B) leksemalar
 - C) antonimlar
 - D) sinonimlar
4. Baqši istilohi qaysi tilga oid?
- A) turkiy
 - B) sanskrit
 - C) xitoycha
 - D) sug‘d
5. Sug‘dcha o‘zlashmani toping?
- A) tutuq
 - B) ajun
 - C) nirvana
 - D) čičay
6. Qadimgi turkiy tilda al leksemasi qanday ma’noni anglatgan?
- A) el
 - B) hiyla
 - C) qo‘l
 - D) olmoq
7. Turkiy tillarda singarmonizm qonuni mavjudliginibirinchi bo‘lib kim aytgan?
- A) Alisher Navoiy
 - B) Polivanov
 - C) Mahmud Zamaxshariy
 - D) Mahmud Koshg‘ariy

Mavzu uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T., 1982. - 182 b.

2. Aliyev A., Sodiqov Q. O'zbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989.
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (O'quv-metodik qo'llanma). - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. - 136 b.
5. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – T.: Fan, 1985.
6. Ismoilov I. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari (o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman tillari materiallari asosida). –T.: Fan, 1966.
7. Ismoilov I va boshqalar. O'rta Osiyo va Qozog'iston turkiy tillar leksikasidan (poliz ekinlari, mevali daraxt nomlari va uy-ro'zg'or buyumlari leksikasi materiallari asosida).–T.: Fan, 1990.
8. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
9. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. - T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
10. Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006.

4-Mavzu: Qadimgi turkiy til morfologiyasi: ot so'z turkumi

Reja:

1. Qadimgi turkiy til morfologiyasi haqida ma'lumot.
2. So'z turkumlarining qadimgi turkiy tildagi xususiyatlari.
3. Otning ko'plik kategoriyasi.
4. Otning egalik kategoriyasi.
5. Otning kelishik kategoriyasi.
6. Otlarning yasalishi.

Tayanch so'z va iboralar: morfologiya, agglyutinatív tillar, faol so'zlar, so'z yasovchi va shakl yasovchi affikslar, mustaqil so'z turkumlari, yordamchi so'z turkumlari, ko'plik kategoriyasi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, bosh kelishik, qaratqich kelishik, tushum kelishik, jo'nalish kelishik, o'rin kelishik, chiqish kelishik, vosita kelishigi, otlarning yasalishi

Qadimgi turkiy til morfologik tip jihatidan turkiy tillar singari agglyutinatívdir. So'z shakllari so'zning negiziga maxsus qo'shimchalarni muayyan tartibda qo'shish yo'li bilan yasaladigan tillar agglyutinatív tillar deb

ataladi. Hozirgi o'zbek adabiy tili morfologiyasidan qadimgi turkiy til morfologiyasining umumiy farqi quyidagilardan iborat:

1. Hozirgi o'zbek tili morfemalari miqdoran qadimgi turkiy tildagiga nisbatan ko'p va mazmunan boy.

2. O'rganilayotgan davr tilida hozirgi o'zbek tilida mavjud bo'lmagan morfemalar ham ko'zga tashlanadi.

3. Qadimgi turkiy tilda so'z va shakl yasovchi o'zlashma morfemalar uchramaydi.

4. Qadimgi turkiy tilda murakkab morfemalar juda ozchilikni tashkil etadi.

Qadimgi turkiy tilning morfologik strukturasi: so'zlarning yasalishi, otlarning ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini olishi, fe'lning harakat nomi, ravishdosh, sifatdosh funksional shakllari, shuningdek, bu so'z turkumining ortirma, majhul darajalari, zamon kategoriyasi, sifat, ravish va yordamchi so'z turkumlari hozirgi turkiy tillardan deyarli farq qilmaydi. Faqat sonlar struktura jihatidan, turli affikslarning har xil fonetik ko'rinishlarda bo'lishi bilan o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Qadimgi turkiy tildagi faol so'zlar, so'z va shakl yasovchi affikslar davrlar o'tishi bilan arxaiklashgan, ayrimlari esa hozirgi ba'zi turkiy tillarda faol ishlatilmoqda. Jumladan, qadimgi turkiy tilda keng qo'llangan tushum kelishigi affiksi -i hozirgi turk tilida ham mavjud.

Jamiyat tarixiy taraqqiyoti tilning lug'at tarkibidagi so'zlar, affikslar adabiy shaklga tomon siljib boradi. Bu jihat tilning o'ziga xos qonuniyatlaridandir. Har bir tildagi so'zlar grammatik belgilari va semantik xususiyatlariga qarab turli guruhlariga bo'linadi. Shu tarzda ajratilgan guruhlar so'z turkumlari sanaladi. Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tilida ham so'zlarni turkumlarga ajratishda morfologik belgi, ayniqsa, so'zning ma'nosi va sintaktik xususiyatlari asos qilib olinadi. Ilm ahli, ayniqsa, til tarixi mutaxassislariga yaxshi ayonki, o'zbek tilidagi so'z turkumlari asrlar mobaynida shakllanib, takomillashib keldi. Qadimiy turkiy tildagi so'zlar morfologik jihatdan ikki guruh: a) mustaqil so'z turkumlari; b) yordamchi so'z turkumlariga bo'linadi.

Mustaqil so'zlar borliqdagi turli hodisalarni bildiradi (predmet, belgi, harakat va h.k.), demak, har bir mustaqil so'zning o'z ma'nosi bor; gapning biror bo'lagi vazifasida qo'llanadi; ayrim hollarda mustaqil so'z gapni hosil qiladi; yasalish, turlanish, tuslanish kabi xususiyatlarga ega. Binobarin, mustaqil so'zlar leksik va grammatik ma'nolarga ega bo'lib, matnda ishlatilish o'rniga qarab o'zgarib turadi. Mustaqil so'zlar ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish; yordamchi so'zlar esa ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, undov va modal so'zlardan tashkil topadi. Mustaqil so'z turkumlariga kiruvchi so'zlar kelishik affikslarini oladi, shaxs-son affikslari bilan tuslanadi, zamon, mayl, daraja affikslarini qabul qiladi.

Shu xususiyatlari bilan yordamchi soʻz turkumlaridan farq qiladi. Yordamchi soʻz turkumlarida ana shunday xususiyat yoʻq. Yordamchi soʻzlar mustaqil soʻzlarni bogʻlashga va qoʻshimcha maʼno ifodalashga xizmat qiladi.

Soʻz turkumlari orasida ot kategoriyasi oʻzining semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan til qurilishida salmoqli oʻrin tutadi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi ot turkumiga oid soʻzlar uzoq tarixga ega. Ular jamiyat taraqqiyoti va xalq turmushdagi oʻzgarishlarga mos ravishda tilning ichki imkoniyatlari yordamida rivojlangan. Buni koʻhna obidalar til xususiyatlarini kuzatish chogʻida ham koʻrish mumkin. Qadimgi turkiy tilda ot turkumiga kiruvchi soʻzlar koʻp boʻlib, semantik tomondan hozirgi turkiy tillardagi singari xususiyatlarga ega. Qadimgi turkiy tilda ot turkumiga mansub soʻzlar kishi nomlari - antroponim (Bilga qağan), zoonim - hayvon nomlari (qoy, bars, böri), jism nomlari (sub), qavm-qarindosh (qañ), astroponim (Ud, Ay)larni ifodalaydi. Ot egalik, koʻplik va kelishik affikslerini oladi, boshqa turkumdagi soʻzlardan morfologik va sintaktik usul bilan ot turkumidagi soʻzlar yasaladi.

Koʻplik kategoriyasi. Qadimgi turkiy tilda ham otlar koʻplik va birlik shakllarida qoʻllangan. Otlar birlikda qoʻllanganda maxsus koʻrsatkich boʻlmaydi. Otlarda koʻplikni ifodalashning morfologik usuli sermahsuldir. Bular quyidagilardir: -lar / -lär affiksi: ağıliqlar “boyliklar, xazinalar”, tapigʻçilar “xizmatchilar”, söjüklär “suyaklar” (Oltun yorugʻ), beglär “beklar” (Toʻn), qunçuylar “xonimlar” (KT). Bu shakl runik yodnomalarda faqat otlarga qoʻshilgan boʻlsa, keyingi davrlarda, chunonchi, moniy, Turfon, uygʻur matnlarida feʼllarga ham qoʻshilib kela boshlagan: bardilar (bordilar), berdilər (berdilar), ögläntürdilər (oʻziga keltirdilar). Bu qoʻshimcha qadimgi turkiy tilda erkalash, kuchaytiruv, taxmin maʼnolarini ifodalash uchun ham xizmat qilgan: ämräk öküklärim “sevimli bolalarim” (Oltun yorugʻ), yüräkläri “yuraklari” (TT), qırq yillar “qirq yilcha”. Bu davrda n fonemasi bilan tugagan soʻzlarning koʻpchiligi t ga aylangan holda yasalganini körish mumkin: tarqan (Toʻn) - tarqat “tarxonlar” (KT), tegin –tigit “shahzodalar” (Oltun yorugʻ), alpağū – alpağüt “botirlar” (Oltun yorugʻ) va h.k. Bu qoʻshimchani olgan soʻzlarga -lar (lär) shakli ham qoʻshilib kelgan. Bu hodisa «Oltun yoruq»da uchraydi: tegitlär, tarqatlar. Mazkur shakl hozirgi mogʻul tillarida bor, yoqut tilida ayrim oʻrinlarda saqlanib qolgan. -an/-än qoʻshimchasi bilan ham koʻplik maʼnosi ifodalangan va -an varianti qalin, -än esa ingichka negizga qoʻshiladi: ärän “erlar” (KT), oğlan “bolalar, farzandlar”. Turkiy tillar tarixida ikkilik -z qoʻshimchasi bilan ham yasalgan: ağız “ogiz” (TT), köküz “koʻkrak” (Oltun yorugʻ), äkiz “egiz”, köz “koʻz” (KT), yüz “yuz” (TT), biz “biz” (BX), tiz “tizza” (Oltun yorugʻ), müyüz “shox” (TT).

Egalik kategoriyasi. Qadimgi turkiy tilda ham ot turkumiga kiruvchi soʻzlar egalik affiksini olib, narsa-predmetning uch shaxsdan biriga tegishlilik,

qarashlilikini bildirgan. Egalikni ifodalashning eng sermahsul usuli morfologik usuldir. Egalik qo‘shimchalari quyidagi ko‘rinishga ega:

Shaxs	Birlik	Misol	Ko‘plik	Misol
I	-m, -im, -im, -um, -üm	başım (boshim), közüm (ko‘zim), bodunum (xalqim), älüm (elim)	-miz, -mız, -muz, -müz, -ımız, -imiz, -ümüz, -umuz	ünümüz
II	-ı, -i, -ı, -u, -ü	bögdän (xanjaring), bäğın (beking), qanıñ (xoning)	-i, -ı, -ü, -u, -i, -ü, ı, -ü, -ü, ü	abañiz (otangiz)
III	- i, -ı, -si, -sı	bılıgı (ilmi), süsı (qo‘shini), yağısı (dushmani)	-ları, -ları, -sı, -sı	qunçuyları (xonimlari), bäğları (beklari)

Kelishik kategoriyasi. Kelishiklar turkiy tillarning asosiy qonuniyatlaridan biridir. Til tarixi davomida uning soni ba‘zan o‘zgarib turgan. Otlarning kelishiklar bilan turlanishi bosh kelishikdagi holatining o‘zgarishidir. Kelishiklar otlarning boshqa so‘zlar bilan bo‘lgan munosabatini ko‘rsatadi. Bu munosabat predmetning boshqa narsa-predmet, harakat, belgi bilan aloqasini ifodalaydi. So‘zlarning qattiq va yumshoq o‘zakli bo‘lishiga qarab, kelishiklarning har xil fonetik variantlari qo‘shiladi. Qadimgi turkiy tilda quyidagi 7 ta kelishik mavjud bo‘lgan: 1. Bosh kelishik. Qadimgi turkiy tilda hozirgi turkiy tillardagidek, bosh kelishik morfologik ko‘rsatkichi bo‘lmasligi bilan xarakterlanadi. Bosh kelishikda kelgan so‘zning gapdagi asosiy funksiyasi ega vazifasini bajarishdir. Masalan: Tabğach qağan yağımız erti “Xitoy xoqoni dushmanimiz edi” (To‘n.). 2. Qaratqich kelishigi quyidagi variantlarga ega: -ni, -ni// -ni, -ni// -i, -i// -u -ü. Masalan: Bayırqunı, burxanların, tärini, Külteğini, uluğların, altunı. Bir affiksning turlicha ko‘rinishlarda ishlatilishi singarmonizm qonuniyati bilan bevosita bog‘liqdir. So‘z tarkibida lablangan unli bo‘lsa, -ni, -ni//ü, - u, lablanmagan unli hisoblansa, -ni, -ni, -i, -i shakllar qo‘shiladi. 3. Tushum kelishigi -ğ, -g (-ig, -ig// -uğ, -üğ// -ağ, -äg), -i, -i// -n// -ni, -ni qo‘shimchalari bilan ifodalangan. Masalan, süğ - lashkarni, taşığ “toshni”, işig “ishni”, kücüg “kuchni”, temiräg “temirni”, iğaçğ “daraxtni”, bodunuğ “xalqni”, ärig “erni”, äçisin “akasini”, savin “so‘zini”, kimi “kimni”, bänı “meni”, säni “seni”. Hozirgi turkiy tillarda tushum kelishigidagi so‘z o‘zi bilan kelgan fe‘l bilan shunday bog‘langan bo‘ladiki, boshqa hech qanday kelishik bunday munosabatga kirishmaydi. Xuddi ana

shunday xususiyat qadimgi turkiy tilda ham uchraydi. 4. Joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi -ğaru, -gärü//-qaru, -kärü//-ğar, -gär//- ru -rü//-ra, -rä//-qa, -kä//-ğa, -gä// -a(ya), -ä(yä). Masalan, oğuzgaru “oʻgʻizga”, bizgärü “bizga”, yoqaru “yuqoriga”, mänär “menga”, säñär “senga”, añaru “unga qarab”, äbimrü “uyimga”, tašra “tashqariga”, yüräkrä “yurakka”, qağanqa “xoqonga”, yärkä “yerga”, qunčuyimğa “bekachimga”, ädgügä “ezguga”, tağa “toqqa”, ajuna “dunyoga, borliqqa”, yiraya “soʻlga”, biriyä “oʻngga”. Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi yuqori, tashqari, ichkari, teskari soʻzlari tarkibidagi -qori, -kari qadimgi joʻnalish kelishigining qoldiqlari sanaladi. 5. Oʻrin-payt kelishigi -da, -dä // -ta, -tä variantlariga ega. Masalan: Altun yışda “Altun vodiysida”, eldä “elda”, alti yašimta “olti yoshimda”, küntä “kunda”, boyunda “boʻynida”. Qadimgi matnlarda baʼzan oʻrin, chiqish va joʻnalish kelishiklari almashtirib qoʻllangan: ...qağanta körüg kelti “xoqondan kuzatuvchi keldi”, Qırqızda yantimiz “qırqızga qaytdik” (Toʻn), köñül içintä ot kirdi “koʻngil ichiga oʻt kirdi” (TT). 6. Chiqish kelishigi -dan, -dän//-dän, -din//-dun, -dün//-tan, -tän//-tän, -tin//-tun, -tün qoʻshimchalari bilan hosil qilingan: oğuzdan “oʻgʻuzdan”, Täñridän “Tahgridan”, balıqdän “shahardan”, ulušdän “qabiladan”, äldin “eldan”, qantan “qaydan”, yerintän “yerindan”, ağrığtän “ogʻriqdan”, emgäklärıntin “mushkullaridan”. 7. Vosita kelishigi qoʻshimchasi -n (-in, -in//-un, -ün//-an, -än) ish-harakatning sodir boʻlish, boshlanish oʻrni, birgalik, vosita maʼnolarini ifodalaydi: Ötükän ärin qışladim “Oʻtikan yerida qishladim”, bu yolın yorisar “agar bu yoʻldan yursa” (Toʻn), oğlin qul bolti “oʻgʻli bilan qul boʻldi”, közün körmädük, qulqaqın eshidmädük “koʻz bilan koʻrmadik, quloq bilan eshitmadik” (KT), süñügün “nayza bilan”, tilin “tili bilan”, yulduzun “yulduz bilan”. Qadimgi turkiy til va eski turkiy til davriga xos boʻlgan vosita kelishigining qoldiqlari hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham uchrab turadi: qishin-yozin, ertan, ochin-toʻqin, yupun va h.k.

Otlarning yasalishi. Qadimgi turkiy tilda ot, feʼl, otlashgan soʻz yoki sifatdan ot yasovchi quyidagi qoʻshimchalar mavjud boʻlgan:

1. -či, -çi qoʻshimchasi. Qalin negizga -či, ingichkasiga -çi shakli qoʻshiladi. Bu qoʻshimcha kasb va biror yumush egasini bildiruvchi otyasaydi: bädızçi (bädız (naqsh) “naqqosh”, yoğçi (yoğ “aza”) “azachi”, ayğuçi (ayğu “maslahat”) “maslahatchi” emçi (em “davo”) “tabib”, bitıgçi (bitıg “xat”) “kotib”.

-liq, -lik//liğ, lig//-luq, -lük//-luğ, -lügqoʻshimchasi. Lablanmagan unlili qalin negizga -liq, ingichkasiga -lik, lablangan unlili qalin negizga -luq, ingichkasiga -lük shakli qoʻshiladi: açliq (aç “och”) “ochlik”, yemişlik (yemiş “meva”) “mevazor”, qamışliğ (qamış “qamish”) “qamishzor”, täbliğ (täb “yolgʻon”) “yolgʻonchi”, burunluğ “burundiq”, börlüq (bör “may, sharbat”) “uzumzor”, künlük “kunlik”.

-qan (xan), -kän// -ğan, -gän qo‘shimchasi laqab, unvon, geografik va astronomik nomlar tarkibida uchraydi. Qalin negizga –qan, ingichkasiga –kän variant qo‘shiladi: täñrikän (Täñri “Xudo”) “xudojo‘y”, bazğan (baz-bas “bosmoq”) “bosuvchi”, yätikän (yäti “yetti”) “Yetti qaroqchi”.

-qaq, -käk// -ğaq, -gäk// -ğuuq, -gük affiksi otga qo‘shilib, mahdudlik, chegaralanganlik, fe‘lga qo‘shilganda esa qurol, vosita ma‘nosini bildiradi. Jarangsiz undosh bilan tugagan qalin negizga –qaq, ingichkasiga –käk varianti qo‘shiladi: qizğaq (qiz “ochko‘z”) “yomonlik”, orğaq (ot “o‘rmoq”) “o‘roq”, qaçqaq (qaç “qochmoq”) “qochoq”, qazğuuq (qaz “qazimoq”) “qoziq”.

-qu, -kü// -ğu, -güqo‘shimchasining ham negizga qo‘shilish tartibi bundan oldingi qo‘shimchaniki singari bo‘lib, mavhumlik ma‘nosini bildiradi: belgü (bel “tepalik”) “belgi”, oğlanğu (oğlan “o‘g‘lon”) “yoshlik, bolalik”, esängü (esän “eson”) “esonlik, omonlik”, inçkü (inç “tinç”) “tinçlik”.

-taš, -täš// -daš, -däš qo‘shimchasi hozirgi o‘zbek tilidagi -dosh ning o‘zidir. Negizga qo‘shilish tartibi bundan oldingi qo‘shimchaniki singaridir: qadash (<qa “qarindosh”) “tug‘ishgan”.

-š qo‘shimchasi undosh bilan tugagan so‘zlarga birikkanda, oldiga tor unli qo‘shiladi: bağış (bağ “bog‘, boylam”) “arqon”, kūsüs (küsä “istamoq”) “istak”, böğüş (böğü “dono”) “tushunish”, alqış (alqa “maqtamoq”) “maqtov, alqov”, uruş (ur “urmoq”) “urush”.

-süq, -suq, -sük qo‘shimchasi. Birinchi varianti qalin negizga, ikkinchisi ingichka negizga qo‘shiladi. Otdan ot yoki sifat yasaydi: kün batsüq (bat “botmoq”) “g‘arb”, kün toğsuq (toğ “tug‘moq, chiqmoq”) “sharq”, bağirsuq (bağir “jigar”) “ichak”.

-m(-im, -im, -um, -üm) qo‘shimchasi undosh bilan tugagan negizlarga qo‘shilganda, oldida bir tor unli paydo bo‘ladi. Bu unlining sifati negizning qalin-ingichkaligi va tarkibidagi unlining lablangan-lablanmaganligiga bog‘liq. Fe‘ldan anglashilgan harakat bilan bog‘liq narsa-predmetni bildiradi: alim(al “olmoq”) “qarz” (qarz berganga nisbatan), bärım (bär-“bermoq”) “qarz” (qarzdorga nisbatan), ölüm (öl – “o‘lmoq”) “o‘lim”, kädım (käd – “kiymoq”) “kiyim”.

-n, -in, -in, -un, -ün qo‘shimchasi. Negizga qo‘shilish tartibi -m niki singari bo‘lib, fe‘l bildirgan harakat natijasida paydo bo‘lgan predmetni anglatadi: aqin(aq – “oqmoq”) “sel”, tärın (tär – “termoq”) “jamoat”, bulun (bul – “topmoq”) “asir”, ägin (äg – “egmoq”) “yelka”.

-ma, -mä qo‘shimchasi. Qalin negizga -ma, ingichka -mä varianti qo‘shiladi. Fe‘l anglatgan harakat natijasida paydo bo‘lgan va shu harakatni bajaruvchini ifodalaydi: yälmä (yäl “yelmoq”) “tez otliq guruh”, käsmä (käs “kesmoq”) “kokil”.

-q, -k, -ğ, -g, -iğ, -ig, -uğ, -üg, -iq, -ik, -uq, -ük qo‘shimchasining ham negizga qo‘shilish tartibi -m, -n affikslari singari bo‘lib, fe‘l ifodalagan harakatni

bajaruvchi va shu harakat bilan bog‘liq predmetni anglatadi: qaraq (qara – “qaramoq”) “ko‘z qorachig‘i”, yazuq (yaz – “yomonlik qilmoq”) “gunoh”, tōşāk (tōşā – “to‘shamoq”) “to‘shak”, ornağ (orna – “o‘tirmoq”) “o‘rindi”, qapığ (qap – “yopmoq”) “eshik”, tutuğ (tut – “tutmoq”) “garov”, bılığ (bıl – “bilmoq”) “bilim”, körüg (kör – “ko‘rmoq”) “kuzatuvchi, ayg‘oqchi”, bıtıg (bıt – “bitmoq”) “xat, yozuv”, yaruq (yaru – “yorishmoq”) “yorug‘, nur”.

-č qo‘shimchasi mavhum ot yasaydi: saqınch (saqın- “o‘ylamoq, eslamoq”) “o‘y, fikr”, ökünč (ökün – “o‘kinmoq”) “o‘kunch”, ötünç (ötün – “o‘tinmoq”) “o‘tinch”, taqañç (tarqan – “tarqalmoq”) “tarqalish”, qılınç (qılın – “amalga oshmoq”) “ish, qiliq”.

-ču, -čü qo‘shimchasi qalin negizga –ču, ingichkasiga –čüşakli qo‘shiladi: abınchu (abın – “ovın”) “ovınchoq”, ärınçü (ärın – “erin”) “ayb”.

-t qo‘shimchasi fe‘ldan anglashilgan harakatni predmetlashtiradi: adirt (adır- “ayirmoq”) “farq”.

-a, -ä, -i, -i qo‘shimchasi. Bu qo‘shimcha variantlarining qo‘shilishi negizning qalin-ingichkaligi va tarkibidagi unlining lablangan-lablanmaganligiga bog‘liq. Harakat natijasini anglatadi: qaya (qay – “qayrilmoq”) “qoya”, yazı (yaz – “yoymoq”) “cho‘l, dala”, ägır (ägır – “buramoq, aylantirmoq”) “egri”.

-ğa, -gä qo‘shimchasi. Negizga qo‘shilish tartibi yuqoridagi qo‘shimchaniki singaridir. Fe‘l bildirgan harakatga ega shaxsni anglatadi: bilgä (bıl – “bilmoq”) “olim, dono”, ögä (ög – “anglamoq”) “oqil”.

-qič, -ğaç, -ğuč qo‘shimchasi. Qaysi variantining ishlatilishi negizning qalin-ingichkaligi, oxirgi tovushning jarangli-jarangsizligi va oxirgi unlining lablangan-lablanmaganligiga bog‘liq. Bu qo‘shimcha qurol nomi yasaydi: açqič (aç – “ochmoq”) “ochqich, kalit”, yulğuç (yul – “yulmoq”) “ombir”, qısğaç (qıs – “qismoq”) “qisqich”.

-qın, -ğın, -kin qo‘shimchasi. Qaysi variantining qo‘shilishi negizning qalinligi, oxirgi bo‘g‘indagi unlining lablangan-lablanmaganligiga bog‘liq, jaranglilik-jarangsizlilik uyg‘unligi buzilishi mumkin. Fe‘ldan anglashilgan harakatni bajaruvchi yoki shu harakatga mahkum shaxs ma‘nosini bildiradi: qačğın (qaç – “qoch”) “qochqin”, barqın (bar – “bormoq”) “yo‘lovchi”, terkin (ter – “yig‘moq”) “yig‘in, majlis”.

Ko‘k turk manbalarida ot yasalişining analitik shakli ham amal qilgan: bitigtaş “yodgorlik”, sübaşı “sarkarda, lashkarboshi”, kün ortu “Janub”, tün ortu “Shimol”. Qadimgi turkiy tilda kompozitsiya usulida yasalgan toponim va gidronimlar uchraydi: Temir qapığ, Qaraqum, Qara köl, Yinjüögüz, Yaşıl ögüz. Ko‘k turk manbalarida “shahar” ma‘nosida baliq, uluş, kânt (kân-ken), ordu kabi so‘zlarni shahar nomlarining tarkibida ko‘rish mumkin: Beşbaliq, Quzuluş, Quzordu, Tärkân, Äbäkân.

Qadimgi turkiy tilda –ak, äk, -qï, -ki, -čïq, -čik, -č kabi kichraytuv va erkalash affikslari uchraydi: yolaq (yol – “yo‘l”) “so‘qmoq”, oğlančïq (oğlan - “yigit”) “yigitcha”, ataqi (ata – “ota”) “otajon”, anač (ana – “ona”) “onajon”.

Savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi turkiy tilda ko‘plik shakli qanday ifodalangan?
2. Egalik qo‘shimchalarning birlik shakllarini sanang.
3. Jo‘nalish kelishigi qanday shakllarga ega?
4. Qadimgi turkiy tilda nechta kelishik mavjud?
5. Kultegin matnidan yasama ot va sifatlarni toping?

Test sinovi

1. Turkiy tillar morfologik xususiyatlariga ko‘ra qaysi guruhga mansub?
A) flektiv
B) amorf
C) agglyutinativ
D) polisintetik
2. -lar/-lär, -an,-än, -t (d), -z qanday qo‘shimcha?
A) kelishik
B) so‘z yasovchi
C) ko‘plik
D) sintaktik shakl yasovcni
3. kūsüş leksemasi qadimgi turkiy tilda qanday ma‘noni ifodalagan?
A) shuhrat
B) istak
C) intilish
D) vazifa
4. O‘zak va affiksial morfemalarning tabiatiga ko‘ra tillar qanday guruhlarga bo‘linadi?
A) agglyutinativ, flektiv, polisemantik, amorf
B) agglyutinativ, flektiv, polisintetik, amorf
C) agglyutinativ, adyektiv, polisintetik, amorf
D) agglyutinativ, flektiv, polisintaktik, amorf
5. közün körmädük, qulqaqin eşidmädük birikmalaridagi közün, qulqaqin so‘zlari qanday qo‘shimcha olgan?
A) tushum kelishigi
B) majhul nisbat
C) o‘zlik nisbat
D) vosita kelishigi

6. - ru -rū; -ra, -rā qaysi kelishik qo‘shimchasi?

A) jo‘nalish kelishigi

B) o‘rin-payt kelishigi

C) tushum kelishigi

D) vosita kelishigi

7. Vosita kelishigi qo‘shimchasi qatnashgan so‘zlarni toping?

A)ärin, yolın

B) körün, örtön

C) sabimın, aqın

D) bilin, tapın

Mavzu uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T., 1982. - 182 b.
2. Aliyev A., Sodiqov Q. O‘zbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989.
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (O‘quv-metodik qo‘llanma). - Toshkent: Nizomiy nomidagi TДПУ, 2005. - 136 б.
5. Mutallibov S. Morfologiya ya leksika tarixidan qisqacha ocherk - T., O‘zFA. 1959.
6. H. Ne‘matov. O‘zbek tili tarixiy fonetikasi. -T., 1992.-102 b.
7. Fozilov E. O‘zbek tilining tarixiy morfologiyasi.-T., 1965.
8. To‘ychiboyev B. O‘zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - T., O‘qituvchi. 1996.
9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрско-рунических памятников. - Л.,1980.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., 1959. - 142 с.
11. Sanaqulov U. O‘zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. - T., 2004.
12. Qo‘chqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. -Toshkent: O‘qituvchi, 1984. - 112 b.

5-Mavzu: Qadimgi turkiy til morfologiyasi: sifat, son, olmosh soʻz turkumlari

Reja:

1. Qadimgi turkiy tilda sifat soʻz turkumi.
2. Qadimgi turkiy tilda son soʻz turkumi.
3. Qadimgi turkiy tilda olmosh soʻz turkumi.

Tayanch soʻz va iboralar: belgi, darajalanish, morfologik usul, sifat yasalishi, miqdor, sanoq son, dona son, tartib son, tub son, hisob soʻzlari, kishilik olmoshi, koʻrsatish olmoshi, oʻzlik olmoshi, soʻroq olmoshi, belgilash-jamlash olmoshi, gumon olmoshi.

Sifat shaxs va narsaning belgisini bildirish uchun xizmat qiladi. Odatda predmetning belgisi bevosita yoki bilvosita (predmetning boshqa bir predmetga boʻlgan munosabati orqali) ifodalanadi. Qadimgi turkiy tilda sifatlar maʼnosi va tuzilishiga koʻra ikki guruhga boʻlinadi: asliy sifatlar va nisbiy sifatlar.

Qadimgi turkiy til davrida **asliy sifat**larning qoʻllanilishi xarakterlidir. Ularning predmetga xos boʻlgan quyidagi maʼnolarda kelishini uchratamiz.¹³

Shaxs va narsaning rangini, tusini bildiradi: ala (ola); aq (oq) boz (boʻz); qara (qora); yaşil (yashil) kök (koʻk); yağiz (qoramtir, kulrang, qoʻngʻir); örün (oq, oqish); yürün (oq); qizil (qizil); ülaz (qora, qop-qora); tünarıq (qora, dahshatli) kabi.

Shaxs va narsaning xususiyatini bildiradi: ısıq (issiq); töla (toʻla); açığ (achchiq); qarī (qari); yaş (yosh); sāmız (semiz); arığ (toza); yüyqa (yupqa); quruğ (quruq); uluğ (ulugʻ); yımshaq (yumshoq); soğuğ (sovuq) kabi.

Shaxs va narsaning sifati xususiyatini, xarakterini bildiradi: alī (qahramon); bılğäl (bilimli); quzğun (botir).

Shaxs va narsaning payt-makonga nisbatan sifatini bildiradi: ıdız (katta, novcha); öñ (oʻng); köñ (toʻgʻri); tüz (toʻgʻri); ägrı (egri); asra (past); qalın (qalin); sol (chap); şük (toʻgʻri); qın (toʻgʻri); İraq (yiroq) kabi.

Shaxs va narsaning ichki sifatini bildiradi: sü äsän (omon-eson); yäg (yaxshi); käd (bagʻritosh, rahmsiz, shafqatsiz); ayığ (yomon); yabız yablaq (yovuz); ädgü (ezgu); İgİd (yomon, soxta) kabi.

Shaxs va narsaning tashqi sifatini bildiradi: arıq (oriq); täglük (koʻr); turuq (ozgʻin) kabi.

Soʻz asosida ifodalangan shaxs va narsaga, biror xususiyatga ega ekanlikni bildiradi: ärdämlıg (yordamli); ärkılg (kuchli); yİlsİğ (boy) kabi.

¹³ E.Fozilov

Soʻz asosida ifodalangan shaxs va narsaga, xususiyatga ega emaslikni bildiradi: yazuqsuz (gunohsiz); ätlıgsız (etsiz); qorqunçsuz (qoʻrqinchsiz) kabi.

Estetik tushunchani bildiradi: kövsäk (chiroyli, kelishgan); sılıq (chiroyli), süsük (pok, toza) kabi.

Shaxs va narsaning bir qator sifat xususiyatlarini bildiradi: bay (boy); çığay (kambagʻal); aç (och); yuguruk (chopagʻon), boş (boʻsh); ölüg (oʻlik) kabi.

Payt maʼnosida keluvchi sifatlar: bügünkı (bugungi); ämtıqı (endigi, hozirgi); yanı (yangi); yaylığ (yozgi); bängü (mangu) kabi.

Shaxs va narsaning oʻringa, paytga munosabatini bildiradi: bıtıgdäkı (xatdagi); yärdäkı (yerdagi); könlütäkı (koʻngildagi); balıqtaqı (shahardagi); ajuntaqı (dunyodagi) kabi.

Nisbiy sifatlar. Qadimgi turkiy tilda nisbiy sifatlar affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasalgan. Quyidagi qoʻshimchalar asosa sifat, ot va feʼllardan sifat yasaydi:

-liğ, -lig//-luğ, -lüg qoʻshimcha otdan sifat yasaydi va egalik hamda nisbatni bildiradi. Lablanmagan unlili qalin negizga - liğ, ingichka negizga -lig varianti qoʻshiladi. Lablangan unlili qalin negizga -luğ, ingichkasiga -lüg varianti orttiladi: qağanliğ (xoqonli); ekinlig (ekinli); bodunluğ (xalqli); küçlüg (kuchli); atliğ (otli).

-süz, -siz//-suz, -süz. Bu qoʻshimcha orqali yasalgan sifatlar shaxs va narsada biror belgi xususiyatni yoʻqligini ifodalaydi: yağısüz (dushmansiz); biligsiz (bilimsiz); yolsuz (yoʻlsiz); ögsüz (onasiz).

-saq, -säk. Bu istak bildiruvchi feʼl yasovchi -sa, -sä hamda feʼldan sifat va ot yasovchi -q, -k qoʻshimchasining birlashuvidan hosil boʻlgan. Qalin negizga: -**saq**, ingichka negizga -säk varianti qoʻshiladi: bağirsaq (rahmdil, koʻngilchan), keksäk (kekchi).

-sığ, -sig qoʻshimchasi. Bu qoʻshimcha otdan sifat yasaydi va oʻxshashlik maʼnosini bildiradi. Qalin asosga: -sığ, ingichka asosga -sig varianti qoʻshiladi: qulsığ (qulday); bägsig (bekday).

-qı, -ki//-ğı, -gi qoʻshimchasi. Bu qoʻshimcha ot, ravish va olmoshdan nisbiy sifat yasaydi. Jarangsiz undosh bilan tugagan qalin asosga -qı, ingichkasiga -ki, jarangli undosh bilan qalin asosga -ğı, ingichkasiga -gi qoʻshiladi: ayqı (oyga oid), yayğı (yozgi); yıryaqı (shimoliy); suv ıçräkı (suvdagi); ajundaqı (dunyodagi); üstünkı (ustidagi); üstünğı (balanddagi); ankunğı (soʻnggi); yarınğı (ertalabki); kázınğı (keyingi) kabi.

-z, -iz qoʻshimchasi. Bu qoʻshimcha feʼl va sifatdan sifat yasaydi: uz (mohir); yäbız (yaba (yovvoyi)+z yovuz, berahm); ıdız (baland);

-ı, -il qoʻshimchasi. Bu qoʻshimcha yaşıl (yaş (yangi, yosh)+ il), qızıl (qızar+il) ; tükäl (tükä (tugamoq)+ı) tugal); yörünıl (yorqın) singari soʻzlar tarkibida uchraydi.

-q, -ğ//-k, -g qo‘shimchasi: yaruq (yaru (yorishmoq)+q (yorug‘); yumshaq (yumshoq); açığ (achchiq); quruğ (quruq); ısıg (issiq); süçüg (shirin); artuq (ortiq); tünärig (ashaddiy); qanığ (dahshatli); ötüg (o‘tinchli); soğič (sovuq), tunärig (ashaddiy); kabi.

-nç qo‘shimchasi: bulğanç (bilğan(ifflos qilmoq)+ç (ifflos, bulg‘angan), tarqanç (tarqan(tarqal)+ç (tarqoq) kabi.

-çığ, -çig qo‘shimchasi: adinçığ (boshqacha, o‘zgacha); tañlançığ (hayratli, ajablanarli); yarsinçığ (jirkanchli, dahshatli); qorqinçığ (qo‘rqinchli); käyirgänçik (hayajonli, tashvishli); közlänçig (istakli) kabi.

-dam, -täm: yintäm (doimiy); birtäm (to‘la); köndäm (quyoshli); tänrüdäm (ilohiy) kabi.

- **çil:** atçil (otga ko‘ngli moyil).

- **kän:** tänrükän (ilohiy), pärikään (parivash).

- **ğun, qin:** quzğun (botir); asqin (osilgan).

Sifat yasovchi affikslarning har xil fonetik variantlarda qo‘llanishi ham, boshqa qo‘shimchalar singari singarmonizm qonuniga bog‘liqdir.

Sifat darajalari. Qadimgi turkiy tilda sifat darajalari sifatlar oldidan biror so‘zni qo‘llash yoki ularga biror affiksni qo‘shish orqali hosil bo‘ladi. Xuddi hozirgi o‘zbek tilidagidek, to‘rt daraja shakli mavjud: 1. Oddiy daraja. Bu darajada belgining ortiq yoki kamligiga munosabat bildirilmaydi. 2. Qiyosiy (ozaytirma) daraja. Bu davr yodnomalarida -raq/-rök affiksi belgining ortiqligini ko‘rsatgan. Masalan: yeg (yaxshi) - yegrök (eng yaxshi), artuq (ortiq) – artuqraq (eng ortiq). 3. Ortirma daraja. Ortirma daraja narsa-predmetdagi belgining boshqa narsa-predmetdagi belgidan ortiqligini bildiradi va bunda sifat oldidan aň, äň, anyığ kabi so‘zlar qo‘llangan. Bu so‘zlar hozirgi o‘zbek tilidagi juda, hech kabi so‘zlarga to‘g‘ri keladi: anyığ ädgu “juda yaxshi”, äň ilkı “eng birinchi”. 4. Ozaytirma daraja belgining kuchsizligini ifodalaydi va -şıl, -çıl, -mtıl affikslarining qo‘shilishi orqali hosil bo‘ladi: aqçil, qaramtil, qarasiman, kökümtıl kabi.

Son. Tilda ma‘lum bir guruh so‘zlar borki, bular miqdorni, sanoqni, narsa va predmetning sanash, joylashish, bajarilish tartibini bildiradi. Shuni qayd qilish kerakki, turkiy tillarda son sistemasi, har qaysi xalq tilida bo‘lgani kabi, birdaniga emas, balki asta-sekin paydo bo‘lib o‘zgarib kelgan¹⁴. Bunga ko‘hna manbalar tilini tadqiq etish jarayonida amin bo‘lish mumkin. Zero, yozma obidalarda sonlarning bir necha turlari qo‘llanilgan. Bu esa, birinchidan, sonlarni imlo va talaffuz me‘yorlarini aniqlash, ikkinchidan, ularning etimologiyasini yoritishda qo‘l keladi.

Qadimgi turkiy tilda “nol” yo‘q. Sanoq “bir” dan boshlanadi. Inson tug‘ilgan chog‘da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo‘shib hisoblangan. Bir yil

¹⁴ Fozilov E. O‘zbek tilining tarixiy morfologiyasi. – T.: Fan, 1965. – B. 68.

o‘tgach, bola ikkiga to‘lgan.

VI-XI asrlardagi yozma yodgorliklarda songa oid bir xususiyat bor. Bu xususiyat o‘ndan yuqori birligi bor ikki xonali sonlarga taalluqlidir. Bunda birlik son oldin aytilib, undan keyin shu songa oid o‘nlik emas, undan keyingi o‘nlik aytiladi: yäti otuz – (yigirma yetti), bır qırq - (o‘ttiz bir), bır otuz – (yigirma bir). Sanashning bu tartibi XI asrgacha qo‘llangan, XI asrdan keyin esa hozirgidek qo‘llangan.

O‘nlik oldin aytilganda esa undan so‘ng birlikdan oldin “artuqi” so‘zi orttiriladi¹⁵: otuz artuqi to‘rt yashima (o‘ttiz to‘rt yoshimda).

Sanoq son. Bu turdagi sonlar morfologik ko‘rsatkichlarga ega emas. Sanoq sonlar aniq miqdorni bildiradi: bir, iki, üç, tört, yigirmi, otuz, yüz, miñ. Hozirgi o‘zbek tilidagi ikkilangan undoshli sonlarda qadimgi turkiy tilda bir undosh bo‘lgan: ıkı – (ikki), yäti – (yetti), säkız – (sakkiz), toquz – (to‘qqiz), otuz – (o‘ttiz), älig – (ellik). Qadimgi turkiy til davrida dona son ma‘nosi ko‘pincha sanoq son bilan ham ifodalangan: Süsı üç bıñ ärmış – (lashkari uch mingta askardan iborat ekan). (To‘n)

Qadimgi turkiy til davri manbalarida sanoq sonlarning qayd etilishi	Hozirgi o‘zbek tilidagi shakli
bır (bırr, pırr)	bir
ıkı (äkı)	ikki
üç	uch
tört, çar (Ungin)	to‘rt
bış (bş bäs)	besh
altı	olti
yıtı (ytı, yäti, yıtıx)	yetti
säkız	sakkiz
toquz	to‘qqiz
on	o‘n
yıgırmı, yägırmı	yigirma
otuz	o‘ttiz
qırq	qirq
älık, älig	ellik
altmış, altmıs	oltmish
yıtmış	yetmish
säkız on	sakson
toquz on	to‘qson

¹⁵ G‘Abdurahmonov, A.Rustamov. – T.: O‘qituvchi, 1982. – 167-b.

yüz	yuz
mıñ, bıñ, bïñ	ming
tümän, ban (xit. wan yap. <man)	o'n ming
tük tümän	son-sanoqsiz

Qadimgi yodnomalar tilida astronomik katta sonlarni ifodalovchi soʻzlar xitoy, sanskrit kabi tillardan oʻzlashgan¹⁶.

Yuqorida keltirilgan sanoq sonlarning aksariyati tub sonlardir. Bu sonlar yordamida sakson, toʻqson kabi yasama sonlar hosil qilinadi: säkız on, toquz on. Tarixiy jihatdan yigirmı, altmış, yıtmış sonlari ham yasamadir¹⁷.

Yodnomalarda hamma sanoq sonlar bir maʼnolidir. Biroq bir soni bundan mustasno. Bu son oʻzining asl maʼnosidan tashqari qandaydir, kimdir, nimadir kabi maʼnolarni ham bildiradi. Masalan: bır tapığçı – qandaydir xizmatchi (Oltin yoruq, 177), bır balıq – qandaydir bir shahar (Oltin yoruq, 156).

Bır, ıkı, üç, tört, bış, altı, yıtı, säkız kabi sanoq sonlar katta miqdordagi sonlarni yasash uchun xizmat qiladi. Qadimgi turkiy til davri matnlarida katta miqdordagi sonlar yasalishida past miqdordagi sonlardan soʻng oʻnliklar keladi: 11 – bır yägırmı (Xuast., 118), 12 – ıkı yägırmı (Kt), 13 – üç yägırmı (Kt), 14 – tört yägırmı (Xuast.), 15 – bış yägırmı (Toʻn), 16 – altı yägırmı (Kt), 17 – yäti yägırmı (Kt), 18 – säkız yägırmı (Mch), 19 – toquz yägırmı (Mch).

Sanoq sonlarning yigirmı (yägırmı) va yuzdan ortiq miqdordagilari ham mavjud: 115 – yüz bäs yıgırmä, 145 – yüz bäs ılıg (Ungin), 162 – yüz ıkı yıtmış, 94 – toquz on tört (Ungin), 95 – toquz on bış (U) kabi.

Kultegin va boshqa ayrim obidalar tilida parallel ravishda oʻnlikdan soʻng aniq maʼnoga ega boʻlgan birlik keladi. Bunda oʻnlik va birlik sonlar oʻrtasida “artuqi” (ortiq) soʻzi keladi: qırq artuqi yıtı yoli (qırq yetti marta (Kt., 30), otuz artuqi tört (oʻttiz toʻrt (Mch., 18), otuz artuqi bır (oʻttiz bır (Mch., 17), otuz artuqi säkız (oʻttiz sakkiz (Mch), bır tümän artuqi yäti bıñ (oʻn yetti ming (Mch., 18).

Demak, hozirgi turkiy tillarda mavjud boʻlgan sanoq tizimining shakllanishi uchun juda koʻp davr oʻtgan. Birinchi turdagi sanash sistemasi faqat uygʻurlar tilida 11dan 30gacha boʻlgan sonlarda saqlanib qolgan¹⁸.

Yodnomalarda 102, 105, 190, 250, 300, 350 kabi sanoq sonlar quyidagi tartibda hosil qilinadi: avval birlik, keyin yuzlik, minglik va boshqalar keladi, msalan, 600 – altı yüz, 700 – yäti yüz, 1000 – bıñ, 102 – yüz ıkı, 105 – yüz bış , 250 – ıkı yüz älig, 496 – tört yüz toquz on oltı, 190 – yüz toquz on, 40000 – tört tümän, 10000 – on tümän kabi.

¹⁶ Hozirgi turkiy tillarda million, milliard kabi soʻzlar hind-yevropa sistemasidagi tillardan oʻzlashgan.

¹⁷ Fozilov E. Oʻzbek tilining tarixiy morfologiyasi. – T.: Fan, 1965. – B. 69.

¹⁸ С.Е. Малов. К изучению турецких числительных. 1935, стр. 271-277.

Tartib son. Tartib sonlar narsa-predmetning tartibini bildirib -nç, -ınç, -önç, -unç va -ntı, -ndı qo‘shimchalari yordamida yasalgan. Barcha tartib sonlar sanoq sonlardan yuqoridagi affikslar orqali yasalgan.

Biroq bir sonining o‘zi tartib son yasashda deyarli ishtirok etmaydi. Qadimiy matnlarda birinchi so‘zi o‘rnida ilkı (ıl oldingi tomon, old+kı so‘z yasovchi affiks). İlkı so‘zi “birinchi” ma’nosida “Kultegin”, “Xuastusnift” kabi yodnomalarda uchraydi: ilkı kün (birinchi kun), ilkı sü (birinchi, oldingi askar) kabi. Nisbatan keyingi davrlardagi yozuv obidalar tilida ilkı so‘zi bilan birga birinchi ma’nosida baştinqı, baştın so‘zlari qo‘llanilgan: baştinqı ülüş (birinchi bo‘lim) (Oltin yoruq, 155) kabi.

Ayrim o‘rinlarda bir so‘zining o‘zi birinchi ma’nosida keladi: bır Kuşal ädgü – (birinchi Kushala ezgu (U.)

-ntı, -ndı qo‘shimchalari faqat ıkı soni bilan qo‘llanadi. Yodnomalarda tez-tez kıntı/äkıntı shakllari, ba’zan esa ıkındı formasi uchrab turadi. Shuningdek, matnlarda “ikkinchi” ma’nosida **adın** (boshqa ikkinchi) qo‘llanadi: ıkıntı ajun/adın ajun.

3, 4, 5, 6, 7 va shu kabi tartib sonlar yodgorliklarda -nç affiksi yordamida hosil qilinadi.

Qadimgi turkiy til davri manbalarida tartib sonlarning qayd etilishi	Hozirgi o‘zbek tilidagi shakli
ilkı, baştinqı	birinchi
ıkıntı, ıkındı, adın	ikkinchi
üçünç	uchinchi
törtönç	to‘rtinchi
bışınç	beshinchi
altınç	oltinchi
yıtınç	yettinchi
säkızınç	sakkizinchi
toquzunç	to‘qqizinchi
onunç	o‘ninchi
бір yıgırminç	o‘n birinchi iöçäşüııığğ
ıkı yıgırminç	o‘n ikkinchi
üç yıgırminç	o‘n uchunchi
tört yıgırminç	o‘n to‘rtinchi
bış yıgırminç	o‘n beshinchi
altı yıgırminç	o‘n oltinchi
yıtı yıgırminç	o‘n yettinchi
säkız yıgırminç	o‘n sakkizinchi

toquz yigirmınç	o'n to'qqizinchi
yigirmınç	yigirmanchi

Qadimgi turkiy til davri obidalari tilida jo'nalish kelishigining affiksi sanoq sonning aniqlanmishi, , hisob so'zi yo'q bo'lgan taqdirda unga qo'shilib keladi va tartib ma'nosini anglatadi: bir otuzqa (yigirma birinchida), yati otuzqa (yigirma yettinchida) (Kt., 33) kabi. Bu hodisa 20dan ortiq bo'lgan sonlarda ham uchraydi: bir yagirmika – o'n yettinchida (Kt., 33), bish yagirmika – o'n beshinchida, alti yagirmika – o'n oltinchida, sakiz yagirmika – o'n sakkizinchi kabi.

Jamlovchi son. Qadimgi turkiy matnlarda jamlovchi sonlar -gü, -ägü, -ägü, -- ükü, -kü affikslari yordamida hosil qilingan. -gü qo'shimchasi tarixiy jihatdan qadimgi so'z yasovchi -gü affiksiga borib taqaladi. Jamlovchi son ma'nosida ko'p hollarda birdan o'ngacha bo'lgan sanoq sonlar qo'llanadi. Jamlovchi son affiksining bir soniga qo'shilib kelishi "bir"ning qadimda ko'p ma'noli bo'lishi bilan izohlanadi: birägü – birov (Ol.y., 154); ikägü, ikigü, ikkiku – ikkov; üçägü, üçükü (To'n., 61) kabi.

Taqsim son. Bu son turi sanoq songa -rär, -ar, -är, -sar qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil qilinadi: birär (bittadan), birär birär (bitta-bittadan), iki üçrär (ikki uchtadan), ikirär (ikkitadan), üçär (uchtadan), bishär (beshtadan), altirär (oltitadan), toqusar (to'qqiztadan), onar (o'ntadan). Taqsim son hosil qilishda -ar, - --är qo'shilganda, bu qo'shimchalardan oldin -r yoki ş (s) tovushlari orttiriladi: altishar, ikirär kabi¹⁹

Bundan tashqari qadimgi turkiy til davri matnlarida vosita kelishigi ko'rsatkichining ham (-in, -in) taqsim son hosil qilganining guvohi bo'lishimiz mumkin: birin (bittadan), äkin (ikkitadan) kabi.

-1, -s1, -1s1 kabi egalik affikslari, -din qo'shimchasi ham taqsim son hosil qiladi. Birin (birisi), birin äkisi (biri ikkisi), törtünç1 (to'rtinchisi), ikintisi (ikkinchisi); ikidin (ikkitadan) kabi. (Oltin yoruq, 154-173)

Ba'zi hollarda taqsim ma'nosi takror yo'li bilan ham ifodalangan: bir-bir (bittadan), bir-bir är (bittadan kishi) kabi.

Dona son. Bu son turi -ta, -da affikslari yordamida yasaladi. O'rxun-Yenisey yodnomalarida bu affiks uchramaydi. Qadimgi obidalardan turfon matnlarida keladi: birta (bitta), yätmiş ikida (yetmiş ikkita) kabi.

Chama sonlar. Taxminiy sanoq tushunchasini bildirish uchun affiksatsiya usuli bilan hosil qilingan shakllar eski yodnomalar tilida uchramaydi. Bu ma'no sintaktik usul bilan berilgan, ya'ni quyi tartibdagi birlik soni yuqori miqdordagi son bilan keladi: bir iki (bir-ikkita), äk üç (ikki-uch), tört bäs (to'rtta beshta) kabi. (To'n., 62).

¹⁹ N.Abdurahmonov. Qadimgi turkiy til. – T.: O'qituvchi, 1989. – 153-b.

Hisob soʻzlar. Qadimgi turkiy tilda sonlar bilan bir qatorda hisob soʻzlar ham ishlatilgan. Sanoq tizimida hisob soʻzlar sonlardan soʻng qoʻllaniladi. Qadimiy bitiklarda hisob soʻzlar vazifasida quyidagilar keladi: **yoli** – (marta): uch yoli (uch marta), toʻrt yoli (toʻrt marta), qirq artuqi yiti yoli (qirq yetti marta), bir ikinti uchunç yoli arizun, alqinzun (bir, ikki, uch marta toza boʻlsin, yoʻqolsin); **qat, qata** – (marta): ikki qata (ikki marta), uchunç qata (uchinchi marta), uçar qata (uch marta), biş qata (besh marta), birär otuz qata (21 marta) kabi. (Oltin yoruq, 156); **qalin, bağ, bağliq** – (bogʻ): yüz iki bağ, yüz iki bağliq (102 bogʻ), alti bağ (olti bogʻ), yüz alıq qalin (150 bogʻ) kabi; **tas küri, kür badir** – (oʻlchov): otuz tas (oʻttiz oʻlchov), bir kör bor (bir qumgʻon may), yägirmı iki badir (yigirma ikki oʻlchov) kabi; **änım** – (qism): üç änım (uch qism); **türlüg** – (tur, turli): iki türlüg, üç türlüg, yiti türlüg (Xuast., 118); **türlügın** – (marta): mıñ türlügın tıtrâyür (ming marta titramoqda), yüz türlügın (yuz marta) kabi; **qurlayu** – (marta): üç qurlayu (uch marta); **yapağ** – (qat): biş yapağ (besh qat) (U., 33); **quvrağ** – (toʻda): mıñliğ tümänliğ quvrağ (minglik tumanlik toʻda); **yañliğ** – (xil): bir yañliğ (bir xil) kabi.

Olmosh, qadimgi turkiy tildagi olmoshlar quyidagi xususiyatlarga ega boʻlgan:

1. Oʻzlik olmoshi oʻzdan tashqari kantu (kandu) soʻzi bilan ham ifodalanadi. Oʻz aslida ot boʻlib, u "nafs" va "jon" maʼnolarida ishlatilgan.

2. Uchinchi shaxs kishilik olmoshi bosh formada o1 shakliga ega boʻlib, boshqa formalarda a(n) shaklini oladi: anung (uning), angar (unga), anda yoki anta (unda), anun (u bilan).

3. Kishilik olmoshlarining birinchi shaxs birligi man va ban shakllariga, ikkinchi shaxs birligi san shakliga ega boʻlib, joʻnalish formasida qalinlashadi banga, manga (menga), sanga (senga).

4. Biz va siz olmoshlarining qaratqich formasi **-n**, joʻnalish formasi **-na** qoʻshimchasi bilan yasaladi: bizing (bizning), sizing (sizning), bizinga (bizga), sizinga (sizga).

5. Bu olmoshining qaratqich formasi bunung va munung shakllariga va joʻnalish formasi bunga (r): munga (r) koʻrinishlariga ega.

6. Soʻroq olmoshi nima oʻrnida na, qaysi oʻrnida qan(y) u va qayu, qanday oʻrnida naluk ishlatiladi.

7. Birgalik olmoshi hamma oʻrnida hamul va alku isteʼmol qilinadi.

8. Belgilash olmoshi har oʻrnida sayu ishlatiladi.

9. Inkori olmoshi hech oʻrnida nañ isteʼmol qilinadi

Qadimgi turkiy tilda olmosh oʻziga xos tasnifga ega. Qadimiy bitiklarda mavjud boʻlgan olmoshlarni maʼno va vazifasi jihatidan quyidagi olti guruhga ajratish mumkin:

1. Kishilik olmoshlari qadimgi turkiy til davri yodnomalarida juda keng iste'molda bo'lgan. Tarixan turkiy tillarda kishilik olmoshlari I va II shaxsda maxsus so'zlar bilan ifodalangan, III shaxs kishilik olmoshi ko'rsatish olmoshi sifatida qo'llangan. I shaxs kishilik olmoshi yodnomalarda män va bän shakllariga ega. Bän shakli "To'nyuquq", "Moyunchur", "Yenisey" matnlarida uchraydi, kelib chiqishi jihatidan o'g'uzchadir. Män yodnomalarda bänga nisbatan ko'proq uchraydi. U "Kultegin", "Irq bitigi", "Oltin yoruq", uyg'ur, Turfon matnlarida keng iste'molda bo'lgan.

II shaxs kishilik olmoshi sifatida sän qo'llanadi. I va II shaxs ko'pligi biz, siz so'zlari orqali ifodalanadi. Siz olmoshi ko'plik va hurmat ma'nolarida keladi. Runik obidalar tilida uning ko'plik ma'noda qo'llanishi qayd etiladi. So'ngroq hurmat ma'noda kelishini uchramiz: siz tänrim (siz tangrimsiz), sizlär kirtinzlär (sizlar kirdingizlar) kabi.

Ko'rsatish olmoshlari ol, bu, mun, anı, anta, udu, ul, u, onı, oşa, oşul, oşal, uşbu va boshqa shunga o'xshash ko'rinishlari bo'lgan. VI-X asrlarda ko'proq ol olmoshi qo'llangan: Ol äkı kısı (To'n), bu yolun (To'n), anta (To'n), oşu (Ung) kabi ko'rsatish olmoshlari ishlatilgan. Bu olmoshlarning funksiyasi turlicha bo'lgan. Jumladan, anta ko'rsatish olmoshi öşa, öşanda, öşanday, şu kabi olmoshlar o'rnida qo'llanilgan.

Bu, mun olmoshi fazo va masofa nuqtai nazaridan yaqindagi predmetlarni ko'rsatadi. Ol esa uzoq masofadagi narsa va predmetni ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Vaqt va zamon nuqtai nazaridan esa bu, mun olmoshlari yaqin vaqt ichida bo'lgan voqea-hodisani bildirsa, ol, (ul, u) olmoshi esa ilgari bo'lib o'tgan voqea-hodisani ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Ol (ul, u) olmoshi nutq momentida hozir bo'lmagan shaxs yoki predmetni ko'rsatadi. Shu sababli ham, yuqorida qayd qilinganidek, ol (ul, u) olmoshi kishilik olmoshlari funksiyasini ham bajaradi.

Qadimgi turkiy tilda uş, uşbu, oşa, oşal, oşul, äanı, şul kabi olmoshlar predmet, shaxs, voqea-hodisa yoki ish-harakatning nutq vaqtida mavjud ekanligini ta'kidlab va ajratib ko'rsatish uchun ishlatilgan. Ko'rsatish olmoshlari kelishiklar bilan turlanganda, olmoshlar tarkibida fonetik o'zgarish sodir bo'ladi.

Olmoshlarning turlanish jarayonida fonetik o'zgarish holatlari	
Bosh kelishik	ol, bul, ul, u
Qaratqich kelishigi	anıñ, munuñ
Tushum kelishigi	anı, bunı, onı, munun
O'rin kelishigi	anda, bunda, anta, müntä
Jo'nalish kelishigi	ana, bünä, ona, muna
Chiqish kelishigi	andın, mundın, ondın
Qurol-vosita kelishigi	anıñ, onın, munun

So‘roq olmoshlari. Qadimgi turkiy tilda kım, nākā (nega), nā, qanī, nāçük, nāçä-nāçä, nälük, nāçä, nätäk, qay, nākı kabi so‘roq olmoshlari qo‘llanilgan. VI-X asrlarda nākā, nāñ-nāñ, nā, qanī, kım, nāçük, nāgä-nāgä kabi so‘roq olmoshlari ko‘proq ishlatilgan. Nāñ-nāñ so‘roq olmoshi esa faqat VII-VIII asr obidalariga xosdir: Nāñ-nāñ sabīm ärsär bañgu taşqa urtim (Kt) – (Nimaiki so‘zim bo‘lsa, mangu tanga o‘yib yozdim).

Birgalik olmoshlari. Qadimgi turkiy tilda qamuğ, änçä (bälçä), alqu, qop, öküş, öguş, tümän, tām kabi birgalik olmoshlari ishlatilgan. Birgalik olmoshlari ot, sifat, son o‘rnida kelib, narsa va predmet miqdorini, sanog‘ini bildirgan. VI-X asrlarda alqu, qop birgalik olmoshlari ishlatilgan bo‘lsa, XI asrdan keyin uning ekvivalenti sifatida arab tilidan o‘zlashgan hama (hamma) va jam kabi birgalik olmoshlari ishlatilgan.

Belgilash olmoshlari. Qadimgi turkiy tilda tākämä, sayu kabi belgilash olmoshlari bo‘lgan. Belgilash olmoshlarining asosiy vazifasi hozirgi o‘zbek tilidagi singari, predmet yoki voqea-hodisani ajratib ko‘rsatish, ta’kidlash va ma’noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

O‘zlik olmoshi. Qadimgi turkiy tilda öz dan tashqari, kántü (kändü) so‘zi ham ishlatilgan. Öz aslida ot bo‘lib, «nafs» va «jon» ma’nolarida ishlatilgan. O‘zlik olmoshi ma’nosi va grammatik xususiyatlari jihatidan hozirgi turkiy, jumladan, o‘zbek adabiy tilidagi o‘zlik olmoshidan farq qilmaydi. Öz olmoshi aniqlovchi vazifasida kelib, aniqlanayotgan narsa-predmetning ma’lum shaxsga qarashliligi, xosligini ta’kidlaydi: Özüm qarī boltim (o‘zim qaridim) (To‘n).

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi turkiy tilda sifatning morfologik xususiyatlari haqida ma’lumot bering.
2. Sifatlarning ma’no turlari va darajalari borasida mulohaza yuriting.
3. Sonning tuzilishiga ko‘ra turlari va ularning hosil bo‘lish usullarini ayting.
4. Hisob so‘zlarining shakllanish jarayoni, otlarning hisob so‘zlarga aylanishi haqida ma’lumot bering.
5. Olmosh turkumining o‘ziga xos xususiyatlarini bayon eting.
6. Olmoshlarning tuzilishiga ko‘ra turlari haqida mulohaza yuriting.

Test sinovi

1. örүн so‘zi qanday ma’noni bildiradi?
 - A) oq rang
 - B) yashil rang
 - C) ko‘pik
 - D) kulrang

2. qağanlġ, äkinlig, bodunluġ so‘zlaridagi -lġ, -lig, -luġ qo‘shimchasi qaysi so‘z turkumiga oid? A) ot so‘z turkumi
 B) ravish so‘z turkumi
 C) shakl yasovchi qo‘shimcha
 D) sifat so‘z turkumi
3. yıgräk so‘zi qaysi darajaga mansub?
 A) oddiy daraja
 B) orttirma daraja
 C) ozaytirma daraja
 D) qiyosiy daraja
4. säkız ältmġş qaysi sonni ifodalaydi?
 A) 68
 B) 78
 C) 58
 D) 88
5. Qadimgi turkiy tildagi tartib sonlarning asosiy modelini belgilang?
 A) bır kam qırq
 B) uch yıgırımı
 C) qırq ıkı
 D) toqız on
6. ıkıntı sonning qaysi turini bildirgan?
 A) dona son
 B) taqsim son
 C) chama son
 D) tartib son
7. kântü(kändü) olmoshning qaysi turiga kiradi?
 A) o‘zlik olmoshi
 B) kishilik olmoshi
 C) shahar degani
 D) birgalik olmoshi
8. ol, bu, anta, bol, anı kabi ko‘rsatish olmoshlari nechanchi asrlarda qo‘llangan?
 A) VI-X
 B) VII-X
 C) VIII-IX
 D) X – XI

Mavzu uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T., 1982. - 182 b.
2. Aliyev A., Sodiqov Q. O'zbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989.
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (O'quv-metodik qo'llanma). - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPY, 2005. - 136 b.
5. Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk - T., O'zFA. 1959.
6. H. Ne'matov. O'zbek tili tarixiy fonetikasi. -T., 1992.-102 b.
7. Fozilov E. O'zbek tilining tarixiy morfologiyasi.-T., 1965.
8. To'ychiboyev B. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - T., O'qituvchi. 1996.
9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрско-рунических памятников. - Л.,1980.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., 1959. - 142 с.
11. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. - T., 2004.
12. Qo'chqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. -Toshkent: O'qituvchi, 1984. - 112 b.

7-Mavzu: Morfologiya. Fe'l so'z turkumi.

Reja:

1. Qadimgi turkiy tilda fe'l so'z turkumi.
2. Qadimgi turkiy tilda zamon kategoriyasi, shaxs-son kategoriyasi, mayl kategoriyasi.
3. Qadimgi turkiy tilda fe'l yasalishi.

Tayanch so'z va iboralar: zamon kategoriyasi, shaxs-son kategoriyasi, mayl kategoriyasi, tuslanish, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat kategoriyasi, fe'lning vazifaviy shakllari, harakat tarzi shakllari, ko'makchi fe'llar, fe'l yasalishi, sodda fe'llar, qo'shma fe'llar.

Fe'l boshqa so'z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab va ayni vaqtda semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. Fe'l sintaktik konstruksiyalarda markaziy o'rinni egallaydi, gap strukturasi belgilaydi, uning qanday ma'noli so'zlardan tarkib topishini bildirish imkoniga ham ega bo'ladi. Demak, fe'l morfologiyada muhim o'rin tutadi. So'z turkumlari ichida asosiy

o'rinni otlar va fe'llar tashkil qilishi e'tiborga olinsa, uning keng qamrovli ekanligi anglashiladi. Qadimgi turkiy tilda fe'l o'zining leksik-semantik xususiyatlariga ega. Fe'llar zamon va makondagi ish-harakat, shuningdek, predmet va hodisalar jarayonini ifodalaydi.

Qadimgi turkiy tildagi fe'llarni ikki guruh – mustaqil fe'llar va ko'makchi fe'llarga bo'lish mumkin. Mustaqil fe'llar gapda biror so'zni boshqarib keladi. Yordamchi fe'llarda bunday xususiyat bo'lmaydi. Bu fe'llar mustaqil fe'llar bilan kelib, mustaqil fe'lning ma'nosiga qo'shimcha ma'no berishga xizmat qiladi. Qadimgi turkiy tilda alqinti (tugadi), olti (o'ldi), bolti (bo'ldi), bertı (berdi) kelti (keldi) kabilari eng faol qo'llangan mustaqil fe'llardir. Biroq mustaqil fe'llar ko'makchi fe'llar vazifasida ham ishlatilgan. Ko'makchi fe'llar sifatida ertı (edi), ermish (emish), arinch (ekan), ersä (esa) kabilarni ko'rsatish mumkin: qağan ermış “xoqon ekan”, alp qağan ermış “bahodir xoqon ekan” (BX).

Fe'l turkumiga mansub so'zlar shaxs-sonda tuslanishi, mayl, bo'lishli, bo'lishsizlik, fe'l nisbatlari, zamon kategoriyasiga ega bo'lishi, funksional shakllarga egaligi singari xususiyatlari bilan boshqa so'z turkumlaridan farq qiladi.

Mustaqil fe'llar. Mustaqil fe'llar gapda sodda kesim vazifasida ishlatiladi va o'ziga mansub bo'lgan so'zni boshqarib keladi: Tonyuquqa, bänjä aydi “To'nyuquqqa, menga aytdi” (To'n). Tägdımız, yaydımız “hujum qildik, tor-mor etdik” (To'n). Mustaqil fe'llarni harakatning obyektga bo'lgan munosabatiga qarab, obyektli fe'llar va obyeksiz fe'llar kabi turlarga ham bo'lish mumkin.

Obyektli fe'llar tushum kelishigidagi so'zlarni boshqarsa, obyeksiz fe'llar esa bunday xususiyatlarga ega bo'lmaydi. Shuningdek, fe'llar qadimgi turkiy tilda ham yetakchi va ko'makchi fe'llardan tashkil topadi: tıkä bærtım “tikib, o'rnatib berdi”, uça bartı “uchib bordi (ko'chma ma'noda “vafot etdi”)", basa kältı “bosib keldi” (BX) kabi.

Ko'makchi fe'llar. Ko'makchi fe'llar bevosita bo'lgan harakatni bildirmaydi, balki yetakchi fe'llardan keyin kelib, yetakchi fe'lning ma'nosini kengaytirib, qo'shimcha ma'no ifodalashga xizmat qiladi. Qadimgi turkiy tilda ko'makchi fe'llarga ät-, başla-, tur-, yur-, bär-, yat-, ol-, qoy- kabilarni ko'rsatish mumkin. Bularning ko'makchi fe'l vazifasi kontekstda reallashadi.

To'liqsiz fe'l. To'liqsiz fe'llar mustaqil holda ishlatilmaydigan fe'l turidir. Hozirgi o'zbek hamda o'zga turkiy tillarda ham ädı, äkän, ämıš, ämäs kabi to'liqsiz fe'llar mavjud bo'lsa, qadimgi turkiy tilda ham ana shu fe'llarning turli arxaik ko'rinishlari ko'zga tashlanadi. Bular ärmıs, ärtı, ärsä, ärinč kabi shakllardir. Ärinč so'zi ba'zi o'rinda to'liqsiz fe'l (ekan) vazifasida ishlatilgan. Bu so'z to'liqsiz fe'l vazifasida X asrdan keyin arxaiklashib modal ma'noda ishlatila boshlaydi. Ärinč, ärtı, ärmış to'liqsiz fe'llari harakat ma'nosini ifodalamaydi, ammo shaxs-sonda tuslanadi. Biroq bu affiks qo'shma fe'lning birinchi

komponentiga tegishli bo'ladi. Shuningdek, mustaqil va ko'makchi fe'lga xos bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, zamon kategoriyalariga ham ega emas. Masalan: Adirilmışda saqınur artımız – “Vafot etganda biz g'am chekdik” (BX).

Fe'ning bo'lishli va bo'lishsizlik kategoriyasi. Qadimgi turkiy tilda fe'llar bo'lishli va bo'lishsiz shaklda bo'ladi. Bo'lishli shaklda hech qanday qo'shimcha qo'shilmaydi: ölürtı “o'lardi”. Bo'lishsiz shakli esa fe'llarga -ma, -mä affiksini qo'shish yoki ermäs yoki yoq so'zlari yordamida ifodalanadi: qatun yoq bolmiş ertı “malika yoq erdi” (To'n); barma, kelmä, qılma, alma.

Tuslanish. Qadimgi turkiy tilda ham fe'llar shaxs-sonda tuslanadi. Ammo shaxs-son formalari hozirgidan farq qiladi. Birinchi guruhda birinchi va ikkinchi shaxs birlik hamda ko'plikda kishilik olmoshlari birinchi va ikkinchi shaxs predikativ affiksi sifatida keladi: Birlik ko'plik I shaxs -män/ bän/ -büz, -biz; II shaxs -sän, -süz, -siz; III shaxs – ba'zan ol, bu, turur -lar, -lär. Shaxs-son affikslarining mazkur shakllari -miş, -miş, -b (-ub, -üb, -ib, -ib), -a, -ä, -r(-ar, -är, -ur, -ür), -tači, -täči, -dači, -däči kabi zamon formalarini olgan fe'llarga qo'shiladi: baramışman “borganman”, turabüz “turamiz”, turarsız “turarsız”, qaltačibüz “qolganmiz” kabi. II guruh paradigmasi egalik affikslari ishtirokida tuziladi. Birlik ko'plik I shaxs -m, -müz, -miz, -muz, müz, -maz, -müz; II shaxs -ŋ, -ŋüz / -lar/, -ŋüz /-lär; III shaxs -i, -i ba'zan ol, turur. Masalan, kelürtüm “kelturdim”, bartüm “bordim”, basdımız “bosdik”, süñüştüümüz “urushdik”. Shaxs-son affiksining qisqargan formalari -di, -di, -ti, -ti affiksi bilan tugagan fe'llarga qo'shiladi. Masalan: sančdım, körünüz.

Fe'l mayllari. Fe'l mayllarining quyidagi turlari bor: 1) buyruq mayli; 2) istak mayli; 3) shart mayli; 4) aniqlik mayli. Qadimgi turkiy tilda fe'ning buyruq mayli formasi turli shaxslarda turlicha bo'lgan. Bu mayl o'zak-negizga -ğıl, -gil,

-qıl, -kil, -iŋ, -iŋ (lar) kabi qo'shimchalarni qo'shish bilan hosil bo'ladi: qılğıl, ešidiŋ, biliŋ. Buyruq shaklining ikkinchi shaxs birligi fe'ning bo'lishli va bo'lishsiz negizi bilan bir xildir, ko'pligi esa birlik shakliga -n qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilinadi: -ay, ešid-, barin “boring(iz)”, oluruŋ “o'tiring(iz)”, emgätmän “qiynamang(iz)”. Buyruqning -qıl, -kil; -ğıl, -gil formasi ham bor: baqqıl, qačğıl, bilgil, kelgil. Buyruq shaklining uchinchi shaxsi -zun, -zün, -su, -sü qo'shimchasi bilan yasaladi: barzun “borsin”, yarlaqazu “yorlaqasin”, bolzu “bo'lsin”, yitmüzün “yo'qolmasin”. Fe'l asosiga -ayin, -äyin, -yin, -yin, -alim, -älim, -lim, -lim, -zun,

-zün, -sun, -sün affikslarining qo'shilishi orqali fe'ning istak mayli hosil bo'ladi. Bunday fe'l formalari istak, iltimos, xohish va boshqa shunga o'xshash ma'nolarni ifodalaydi. Istak formasining birinchi shaxs birligi -(a)yin, -(ä)yin, ko'pligi -alim,

-älim qo'shimchasi bilan yasaladi: bolayin “bo'layin”, tiläyin “tilayin”,

adrilmalim “ayrilmaylik”, ötünalim “o‘tinaylik”, azmalim “adashmaylik”. Shart maylining -sar, -sär shakli runik, uyg‘ur, moniy, brahma yozuv obidalarida uchraydi. Uning qisqargan shakli -sa, -sä Turfon matnlarida -sar, -sär bilan parallel qo‘llangan. Masalan: alsar, oqitsar, içsär, kelsär, barsa, ešidsä va h.k. Fe‘lning shart mayli shakli ish-harakatning bajarilishidagi shartni bildiradi. Aniqlik mayli. Aniqlik mayli maxsus qo‘shimchaga ega emasligi bilan yuqoridagi mayl turlaridan farq qiladi. Fe‘lning o‘tgan, hozirgi va kelasi zamon formalari aniqlik maylida bo‘ladi.

Fe‘llarda zamon esa -ur, -ür, -ar, -är, -ir, -ir, -yur, -yür, -ğalir, -gälir, -dači, -däči, -ğay, -gäy, -ğu, -gü, -ğuluq, -gülük, -tur, -tür, -duq, -dük, -tığ, -tig, -erti, -miş, -miş, -muşerti, -tüči ermiş va boshqalar orqali yasaladi va aniqlik maylida keladi. Masalan: barur, körür, tiläyür, atqalir “otadi”, qaltači “qolgan”, bolğay va h.k. Qadimgi turkiy tilda ham fe‘lning uch xil shakli mavjud: o‘tgan zamon fe‘li, hozirgi zamon fe‘li, kelasi zamonfe‘li. O‘tgan zamon fe‘li. Fe‘l o‘zaklariga -di, -di, -ti, -ti, -duq, -dük, -tuq, -tük, -miş, -miş, -miş+erti, -yür erti, -ğay erdi kabi affikslarni va shaxs-sonni qo‘shish bilan fe‘lning o‘tgan zamon shakli hosil bo‘ladi: saqinti “o‘yladi”, toqidi “to‘qidi”, bitdi, qalmaduq, körmädük, tutmiş, idmiş “yuborgan”, qilmiş erti, sävälayür erti, bolmağay erdi. Birlik va ko‘plik I shaxs qiltim, qiltimiz; II shaxs kiltin, qiltiniz; IIIshaxs qilti, qilti. Bu affikslar orqali hosil bo‘lgan o‘tgan zamon fe‘li ish-harakatning o‘tmishda aniq bajarilgani, so‘zlovchining o‘zi ko‘rgan va bilganlari haqidagi aniq xabarni ifodalaydi. Hozirgi zamon fe‘li -ur, -ür, -ar, -är, -yur, -yür, -ir, -ir va shaxs-son affikslarini qo‘shish orqali hosil bo‘ladi. Birlik va ko‘plik I shaxs barurman, barurmiz; II shaxs barursan, barursiz; III shaxs barur, barur. Bu fe‘l formasi ish-harakatning davom etishi, qanday vaqtda sodir bo‘layotganini ifodalaydi: qazğanur “qozonur”, işläyür, sözläyür, saqinurman “o‘ylayurman”, menğläyürmän “xursand bo‘lurman”. Kelasi zamon fe‘li. Qadimgi turkiy tilda kelasi zamon fe‘lini hosil qilish uchun fe‘l o‘zagiga -ğu, -gü -qu, -kü, -ğay, -gäy va shaxs-son affikslari qo‘shiladi: bolğay, kelğay, bargüsü, bargümüz, barguniz.

Fe‘l nisbatlari. Ma‘lumki, fe‘l nisbatlari ish-harakatning bajaruvchiga bo‘lgan munosabatini bildiradi. Bu munosabat fe‘l o‘zagiga maxsus affikslar qo‘shilishi orqali ifodalanadi. Fe‘l nisbatlari aniq nisbat, o‘zlik nisbat, majhul nisbat, orttirma nisbat va birgalik nisbatlarga bo‘linadi. Aniq nisbat. Aniq nisbat maxsus affiksga ega emas. Harakatning ega bilan ifodalangan shaxs yoki narsa-predmet tomonidan bajarilgani yoki bajarilmaganini ko‘rsatadi. Masalan: Kögmän yışığ yorip – “Ko‘gman vodiysiga borib” (KT). O‘zlik nisbat fe‘l o‘zaklari unli bilan tugaganda -n, undosh bilan tamom bo‘lganda -in, -in, -un, -ün qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi: körün, qilin, bilin, qarğan “qarg‘amoq”, qolun “tilanmoq”, tapin “topinmoq”. Majhul nisbat. -l, -q (-k) majhul nisbat formasini yasaydi.

Undosh bilan tugagan negizga qo‘shilganda oldida bir tor unli paydo bo‘ladi, uning sifati o‘zakning qalin-ingichkaligi va oxirgi bo‘g‘indagi unlining lablangan-lablanmaganliga bog‘liq: adrıl “ayrilmoq”, teril, açil, saçil, buzul, basiq, boluq, alsiqdi “olindi”. Orttirma nisbat. Fe‘l negizlariga -t,-ut, -üt, -it, -it, -r, -ur, -ür, -ir, -ir, -tur, -tür, -dir, -dir, -dur, -dür, -gur, -gür affikslarning qo‘shilishi bilan hosil bo‘ladi²⁰. Qadimgi turkiy tilda quyidagi orttirma nisbat qo‘shimchalari bor: 1. -z, -uz, -üz qo‘shimchasi. So‘z undosh bilan tugaganda, oldida bir tor unli paydo bo‘ladi: tutuz “tutqizmoq”, tuyuz “sezdirmoq”, altüz “oldirmoq”, ütüz “yutqizmoq”. 2. -r qo‘shimchasi. Negiz undosh bilan tugaganda, oldida asosan tor, ba‘zan keng unli paydo bo‘ladi: ketär “ketkizmoq”, yashur “yashirmoq”, olur “bo‘lur”, küyür “kuydir”. 3. -t qo‘shimchasi. Negiz undosh bilan tugaganda, oldida bir tor unli paydo bo‘ladi: oqit “o‘qitmoq”, küçät “zo‘rlatmoq”, sevit “sevdirmoq”, sülät “lashkar tortmoq”, yarat “yaratmoq”. 4. -tur, -tür, dur, -dür qo‘shimchasi: aqtur “oqizmoq”, bintur “mindirmoq”, yüküntür “yukuntir”, eşitdür “eshittir”, yedür “yedirmoq”. 5. -qur, -kür, -ğur, -gür qo‘shimchasi: turqur “turg‘iz”, azğur “adastirmoq”, tirqür “yashatmoq”, yatğur “yotqizmoq”. Birgalik nisbat. Fe‘l o‘zak-negizlariga -š (-uš, -üş, -ış, -iş) affiksi qo‘shilishi bilan fe‘lning birgalik darajasi hosil bo‘ladi. Undosh bilan tugagan negizga qo‘shilganda oldida tor unli paydo bo‘ladi: baqış “bir-biriga qaramoq”, oquş “chaqirishmoq”, sözläş, ökläş “urushmoq, olishmoq”, talaş “talashmoq”.

Fe‘l yasalishi. Qadimgi turkiy tilda ham xuddi hozirgi o‘zbek tilidagi kabi 2 xil usul bilan fe‘l yasalgan: morfologik va sintaktik usul. Morfologik usul bilan fe‘l yasalishi mahsuldor hisoblanadi. Quyidagi qo‘shimchalar faol sanaladi:

-a, -ä/-i, -i/-u, -ü qo‘shimchasi ot va sifatdan fe‘l yasaydi: at “ot” – ata - “atamoq”, tüz “to‘g‘ri” – tüzä - “to‘g‘rilamoq”, aş “ovqat” – aša - “ovqatlanmoq”, tar “tor” – taru - “toraymoq”, qur “quruq” – quru - “quritmoq”.

-la, -lä qo‘shimchasi otdan fe‘l yasaydi: yay “yoz” – yayla - “yozni o‘tkazmoq”, sü “lashkar” – sülä - “lashkar tortmoq”, at “ot” – atla - “ot solmoq”, bädiz “naqsh” – bädizlä - “naqsh solmoq”. 3. -lan, -län qo‘shimchasi ot va sifatdan fe‘l yasaydi: qan “xon” – qanlan - “xonlik bo‘lmoq”, qatığ “qattiq” – qatığlan - “chinqimoq”, yariq “sovut” – yariqlan - “sovut kiymoq”.

-ad, -äd qo‘shimchasi: qul “qul” – qulad - “qul qilmoq”, künj “joruya” – künjäd - “joriyaga aylantirmoq”, qut “baxt” – qutad - “baxtli qilmoq”, yig “yaxshi” – yigäd - “yaxshilamoq”.

-iq, -ik qo‘shimchasi otdan fe‘l yasaydi: taş “tashqari” – taşiq - “tashqari chiqmoq”, tağ “tog” – tağiq - “toqqa chiqmoq”, iç “ichkari” – içik - “ichkari kirmoq”, yol “yol” – yoluq - “yo‘liqmoq”.

²⁰ Fozilov E. O‘zbek tilining tarixiy morfologiyasi. – T.: Fan, 1965. – B. 126.

-sira, -sirä qo‘shimchasi otdan fe‘l yasaydi va «sizlan» ma‘nosida ishlatiladi: qağan “xoqon” – qağansira - “xoqonsiz bo‘lmoq”, el “davlat” – elsirä - “davlatsizlanmoq”, tatig‘ “tot, ta‘m” – tatigsira - “totsizlanmoq”, ög “aql” – ögsirä - “behush bo‘lmoq”. **--sa, -sä** qo‘shimchasi ot va fe‘ldan fe‘lyasaydi: et “go‘sh” – etsä - “go‘sh siradi”, ač - “ochmoq” – ačsa “ochmoqchi bo‘lmoq”, körüg “ko‘rish” – körügsä - “ko‘rmak istamoq”, bariğ “borish” – bariğsa - “bormoq istamoq”.

-ta, -tä/ -da, -dä qo‘shimchasi: ün “ovoz” – üntä - “undamoq”, is “iz” – istä - “izlamoq”, al “hiyla” – alda - “aldamoq”.

-qar, -kär, -ğar, -gär qo‘shimchasi: qodī “quyi” – qodī qartur- “pastlatmoq”, čin “rost” – činğar - “rostlamoq”, baš “boshliq” – bašğar “boshqarmoq”, köñül “ko‘ngil” – köñülkär - “o‘ylamoq”, töz “asos” – tözkär - “asoslamoq”, ič “ich” – ičkär - “ichkarilatmoq”.

-qa, -kä qo‘shimchasi: yarliğ “buyruq” – yarliqa - “buyurmoq”, erinč “baxtsiz” – erinčkä - “g‘am yemoq”.

Sintaktik usul bilan fe‘l yasalishi. Sintaktik usul bilan qo‘shma (juft va takroriy) fe‘llar hosil bo‘ladi. Qo‘shma fe‘llarning o‘ziga xos xususiyatlari shundaki, ularning yetakchi komponenti sifatida ot, sifat va otlashgan so‘zlar qatnashadi. Qadimgi turkiy tilda yetakchi fe‘lga qo‘shimcha ma‘no ottenkalari quyidagi ko‘makni fe‘llari orqali beriladi: süyläyü ber “urishib bermoq”, iltü ber “eltib bermoq”, yanip kel “qaytib kelmoq”, adirilu bar “ajralib ketmoq”, yatu qal “yotib qolmoq”, qolu tur “so‘rab turmoq”, ali olur “yig‘ib olmoq”, yep qod “yeb qo‘ymoq”, küyütut “saqlab turmoq”, uçup bar “uchib ketmoq”. Qadimgi turkiy tilda qo‘shma fe‘llar ermiş, erinč, ersär formasi orqali ham hosil bo‘ladi. Ermiş formanti sifatdosh formalari bilan birikib, qo‘shma fe‘l hosil qiladi. Jumladan, bu formant -ur, -ür sifatdoshi bilan birikib, tugallanmagan o‘tgan zamon fe‘lini yuzaga keltiradi. Masalan: Qağanī alp ermiş, ayğučīsī bilgä ermiş – “Xoqoni botir ekan, maslahatchisi dono ekan” (To‘n). Xuddi shunday ma‘no ərmish formantining -miş, -miş sifatdoshi bilan birikishidan ham hosil bo‘ladi: adığlı toñuzlı art uzä soqušmī šermiş – “ayiq bilan to‘ng‘iz dovon ustida to‘qnashgan” (KT). Ärinč formanti aslida är-in-č shaklida morfemalarga bo‘linuvchi ermaq so‘zining o‘zlik darajasidagi formasidan yasalgan. Chunki shu yo‘l bilan yasalgan va kishining his-tuyg‘usi, psixologik ahvolini anglatuvchi sevinč, qorqinč, quvanč, išanč, saqinč, ökinč kabi otlar borki, bular ham tuzilishi jihatdan shu so‘zga o‘xshaydi. Ammo ärinč so‘zi hozirgi turkiy tillarning birortasida uchramaydi. Yodgorliklarda ham bu so‘z qadimgi so‘z yasash usulining qoldig‘i sifatida ko‘zga tashlanadi. Ammo ärinč so‘zidagi «č» elementi qanday affiks ekanligi hozircha aniq emas. Ärinč so‘zi qo‘shma fe‘l tarkibida yoki ot-kesimda bog‘lama sifatida kelib, ichki his-tuyg‘u bilan bog‘liq bo‘lgan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: Anī üçün älig anča tutmīs ärinč – “Shuning uchun davlatni shu tarzda tutgan shekilli” (KT). -sar, -sär fe‘l

o‘zagiga qo‘shilganda, shart ma‘nosidan tashqarida ish-harakatni bajarishga bo‘lgan intilish, istak ma‘nolarini ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Shuning uchun ham ersär formanti bilan kelganda qo‘shma fe‘llar ish-harakatining sharti, istagi, zaruriyatini bildiruvchi modal forma sifatida ishlatiladi: İraq ärsär yablaq ađi bärür, yađiq ärsär ädgü ađi bärür – “Yiroq bo‘lsa, yomon ipak beradi, yaqin bo‘lsa yaxshi ipak beradi” (KT).

Fe‘lning funksional shakllari. Ma‘lumki, fe‘lning funksional formalarida, bir tomondan fe‘lga xos, ikkinchi tomondan boshqa so‘z turkumlariga (ot, sifat, ravish) xos xususiyatlar mujassam bo‘ladi Harakat nomi. Qadimgi turkiy tilda harakat nomi -maq, -mäk affiksi yordamida hosil bo‘lgan: barmaq, suvsamaq, uqmaq, kelmäk, körmäk, ölmäk, ketärmäk. Sifatdosh formalari. Qadimgi turkiy tilda sifatdoshlar ham fe‘llik, ham sifatlik xususiyatlariga ega. Sifatdoshlar bo‘lishli va bo‘lishsizlik, nisbat shakllari, shuningdek, modallik va zamon kategoriyasiga ega. Sifatdoshlar otlashganda ot kategoriyasiga xos grammatik qonuniyatlarga ega bo‘ladi, ya‘ni ko‘plik, kelishik va egalik affiksini qabul qiladi. Gapda ega, to‘ldiruvchi va hol vazifasini bajaradi. Ko‘makchi fe‘llar bilan birikkanda sifatdoshlar tuslanishining murakkab shakllarini yuzaga keltiradi. Sifatdoshlar quyidagi affikslar orqali hosil bo‘ladi: -däçi, -daçi, -taçi, -täçi affiksi: boldaçi “bo‘lajak”, öltäçi “o‘lajak”, açtaçi “ochajak”, körtäçi “ko‘rajak”. Bu sifatdosh kesim va sifatlovchi bo‘lib keladi: ...turk bodun öltäçisän – (turk xalqi o‘lajaksan); öltäçi bodunuđ – (o‘lajak xalq). -r (-ar, -är, -ir, -ir, -ur, -ür) affiksi: uçar “uchar”, adırar “ayirar, ögirär “sevinar”, küyär “kuyar”, qabişir “birlashur”, barir “borir”, emgätir “zahmat chekar”, kelir “kelur”, saqınur “o‘ylanur”, qarışur “qorishur”, ökläşür “tortishur”, közünür “ko‘rsatur”. Bu formada kelgan sifatdoshlar hozirgi zamonda bo‘layotgan ish-harakatni ifodalaydi. -miş, -miş, mis, - mis, -muş, -müş affiksi: ađzanmiş “aytilgan”, tuđmiş “tug‘ilgan”, kösâmiş “istagan”, ötünmiş “o‘tingan”, qilînmis “qilingan”, kelmis “kelgan”, tutmis “tutgan”, körmüş “ko‘rgan” va h.k. Bunday sifatdoshlar o‘tgan zamonda eshitilganlik ma‘nosini bildiradi. Sifat ma‘nosiga ega bo‘lganda esa gapda aniqlovchi funksiyasida ishlatiladi: ögüm Qatınuđ kötürmiş Təđri – “onam Xotinni ko‘targan Tangri (KT). Bu sifatdosh kesim vazifasida ham keladi: kişi ođli qilînmis – “inson bolasi yaratilgan”; tört buluđ yađi ermiş – “to‘rt tomon dushman ekan” (KT).

-ğma, -gmä (-iğma, -igmä, -uğma, -ügmä) qo‘shimchasi: udiziğma “uyushtirgan”, yaratığma “yaratilgan”, berigmä “bergan”, keligmä “kelgan”, uçuğma “uchgan”. -ğüçi, -güçi, -quçi, -küçi qo‘shimchasi: bargüçi “boruvchi”, qolunğuchi “tilanuvchi”, bidgüçi “yig‘ilgan”, ađquçi “chiquvchi”. -sığ, -sig, -suğ, -süg, -saq, -säk affiksi: tutsiq “tutadigan”, ançulasıq “taqdim etilgan”, işlâmäsıg “ishlanmagan”, sözlâmäsıg “sözlanmagan”.

-duq, -dük, -tuq, -tük qo‘shimchasi qaysi variantining qo‘llanishi negizning qalin-ingichkaligiga bog‘liq: barduq “borgan”, yanduq – qaytgan, boltuq “bo‘lgan”, qazgantuq “qozongan”, qilintuq “yaratilgan”, tegdük “yetgan, erishgan”, isidmädük “eshitmagan”, tebrätük “tebratgan”, biltük “bilgan”. Bu sifatdosh ham sifatlovchi, kesim va hol vazifasida keladi: barduq yerdä “borgan yerda”; içikdük üçün “taslim bo‘lgani uchun”; men iglädüktä “men kasal bo‘lganda”; qağanta adrilmaduq “hoqondan ayrilmagan”.

-ğu, -gü, -qu, -kü qo‘shimchasi runik yodnomalarda kam uchrasa-da, uyg‘ur, Turfon va moniy matnlarda kengroq qo‘llangan: bargu - boradigan, kirgü - kiradigan, qutqarqu - qutqaradigan, tökүlgü - to‘kilgan, sözlägü - so‘zlagan. Hozirgi borgim yo‘q, ko‘rgisi kelmadi singari iboralardagi -gi qayd etilgan -ğu, -güning shaklidir. Undan so‘ng -luq, -lük ham qo‘llanishi mumkin; topulğuluq “tor-mor qiladigan”, üzgүlük “uzadigan”. Bu qo‘shimcha hozirgi o‘zbek tilida ham bor: ko‘rgiligi bor ekan, borgilik qilmasin. -ğli, -gli qo‘shimchasi undosh bilan tugagan negizga qo‘shilganda oldida bir tor unli paydo bo‘ladi, qaysi variantining qo‘llanishi negizning qalin-ingichkaligiga bog‘liq: azğuruğli “adashgan”, quvratiğli “yig‘ilgan”, oqiğli üntägli täjri “chaqiruvchi, javob beruvchi tangri”, keligli “keladigan”.

Ravishdosh formalari. Ravishdoshlar o‘z holicha kesim bo‘lib kela olmaydigan, tuslanmaydigan, fe’llarga qo‘shimcha ma’no beruvchi fe’l shaklidir. Ravishdoshlar qo‘shma fe’llarning yetakchi komponenti bo‘lib keladi. Ravishdoshlar quyidagicha qo‘shimchalar ishtirokida voqelanadi: -u, -ü affiksi: yanturu “qaytarib”, qatīnu “kuchayib, mustahkamlanib”, tapīnu “topinib”, ökünü “o‘kinib”, yügürü “yugurib”, öntürü “ozod qilib” va h.k. -a, -ä affiksi: aša“oshib”, tuta “tutib”, ağa “ko‘tarilib”, kečä “kechib”, inä “inib, tushib”, önä “unib”.

-i, -i affiksi qayd etilgan ikki qo‘shimchaga nisbatan kamroq uchraydi: alī “olib”, qodī “qoyib”, yazī “yozib”, eti “etib”, eriti “eritib”, tegi “erishib”. Ravishdoshning yuqoridagi shakllaridan ba’zilar asta-sekin leksik-grammatik jihatidan mustaqillik kasb etib, ko‘makchi yoki ravishlarga aylanib qolgan. Jumladan, tegi so‘zi aslida teg fe’lining o‘zagiga -i affiksining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan, keyinchalik ravishdoshlik xususiyatini yo‘qotgan va ko‘makchiga aylangan: Temir qapığqa tegi sülädimiz “Temir qopiqqa (darvoza) qadar qo‘shin tortdik” (KT). -p / -ip, -ip, -up,

-up affiksi: tep “deb”, alip “olib”, arturip “ortirib”, yapip “yopib”, binip “minib”, işlätip “ishlatib”, ökünüp “o‘kunib”, öndürüp “undirib”, turup “turib”, olurup “o‘tirib”. Bu formadagi ravishdosh shaxssiz shaklda bo‘lib va shaxsli fe’l-kesim bilan birga keladi: yağī bolup... yana içikmiş “dushman bo‘lib... yana qaram bo‘ldi”. Küeşi dip tağdaqī inimiz “xabar eshitib, tog‘dagilar pastga tushdilar” (KT).

-pan, -pän, -ipan, -ipän affiksi adabiyotlarda yuqoridagi ravishdoshning

rivojlangan shakli deb qaraladi. Masalan: bir erig alipan urdi – bir kishini olib hujum qildi (To‘n); tutipan “tutibon”, korupän “ko‘ribon”, ichipän “ichibon”, yepän “yebon”.

-matı, -mäti, -madı, -matın, -matin, - madın, -mädin affiksi -p yoki -pan, -pän affiksi bilan yasalgan ravishdoshga nisbatan bo‘lishsizlik formasi sifatida ishlatiladi. Tün udımatı, kundüz olurmatı – “tun uxlamay, kunduz o‘tirmay” (To‘n); qalmatı “qolmay”, bilmätin “bilmasdan”.

-yın, -yın qo‘shimchasi ayrim fe‘llarda uchraydi. Bu affiks bilan yasaluvchi ravishdoshning inkor formasi va funksiyasi jihatidan -matı, -mäti, -matın, -mätin bilan hosil bo‘luvchi ravishdosh to‘g‘ri keladi. Uning bo‘lishli shaklidagi ayrim misollar qadimgi turkiy tilda bor: bolmayın, qaldurmayın; ...bodun bolsun teyin “xalq bo‘lsin deb”, ... oluruñ teyin temış “o‘tiring deb aytdı”, tuyun “bilib”.

-ğalı, -ğalı, -qalı, -käli affiksi bilan yasalgan ravishdoshning asosiy ma‘nosi ish-harakatning bajarilishidan ko‘zlangan maqsadni ifodalashdir: sançğalı “sanchgani”, alğalı “olgani”, yüküngalı “yukungani”, üzğalı “uzgani”, satqalı “sotgani”, tutqalı “tutgani”, öritkäli “ta‘sir qilgani”, istädkäli “izlatgani”.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Fe‘lning qadimgi turkiy tillardagi o‘rnini yoriting.
2. Fe‘lga xos tushunchalar haqida ma‘lumot bering.
3. Fe‘llarda zamon, shaxs-son, mayl tushunchalarining tuslanish tizimidagi o‘rnini ko‘rsating.
4. Fe‘l nisbatlarini ayting. O‘zbek tilida ayrim so‘zlarda yaxlitlanib qolgan nisbat qo‘shimchalari haqida fikr bildiring.
5. Sodda, yasama, qo‘shma fe‘llarning hosil bo‘lish usullarini ayting?

Test sinovi

1. Qadimgi turkiy tildagi ät, başla, tur, yur, bär, yat qanday fe‘llar sanaladi?
A) mustaqil fe‘llar
B) to‘liqsiz fe‘llar
C) ko‘makchi fe‘llar
D) zamon shakli
2. Qadimgi turkiy tilda tägdimiz so‘zi qanday ma‘noni anglatgan?
A) tegdik
B) hujum qildik
C) turdik
D) tor-mor qildik
3. Fe‘lning turli gap bo‘lagi vazifasida kelish uchun xoslangan shakllari...
A) tuslanish deyiladi
B) zamon shakli deyiladi

- C) fe'lning vazifa shakllaridir
 D) fe'lning munosabat shakllaridir
4. Fe'llarning munosabat shakllarini ko'rsating?
 A) zamon, mayl, nisbat qo'shimchalari
 B) mayl, nisbat, shaxs-son qo'shimchalari
 C) zamon, mayl, ko'plik qo'shimchasi
 D) zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchasi
5. -t qanday qo'shimcha?
 A) birgalik nisbat qo'shimchasi
 S) o'zlik nisbat qo'shimchasi
 B) orttirma nisbat qo'shimchasi
 D) majhul nisbat qo'shimchasi
6. Qadimgi turkiy tilda yayla so'zi qanday ma'noda ishlatilgan?
 A) yozni o'tkazmoq
 C) kengaymoq
 B) bahorni o'tkazmoq
 D) yoyilmoq
7. -ğma, -gmä (-iğma, -igmä, -uğma, -ügmä) qanday qo'shimchalar?
 A) fe'l yasovchi
 B) ravishdosh yasovchi
 C) zamon qo'shimchasi
 D) sifatdosh yasovchi

Mavzu uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T., 1982. - 182 b.
2. Aliyev A., Sodiqov Q. O'zbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989.
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (O'quv-metodik qo'llanma). - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. - 136 b.
5. Mutallibov S. Morfologiya ya leksika tarixidan qisqacha ocherk - T., O'zFA. 1959.
6. H. Ne'matov. O'zbek tili tarixiy fonetikasi. -T., 1992.-102 b.
7. Fozilov E. O'zbek tilining tarixiy morfologiyasi.-T., 1965.
8. To'ychiboyev B. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - T., O'qituvchi. 1996.
9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрско-рунических памятников. - Л.,1980.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., 1959. - 142 с.
11. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. - T., 2004.

12. Qo'chqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. -Toshkent: O'qituvchi, 1984. - 112 b.

8-Mavzu: Qadimgi turkiy til davrida ravish so'z turkumi.

Reja:

1. Ravish so'z turkumi va uning o'ziga xosliklari.
2. Sof ravishlar.
3. Boshqa so'z turkumlaridan siljigan ravishlar.
4. Ravishlarning yasalishi.
5. Ravishlarning ma'no turlari.

Tayanch so'z va iboralar: ravish, sof ravishlar, boshqa so'z turkumlaridan siljigan ravishlar, vosita kelishigi shaklidagi ravishlar, jo'nalish kelishigi shaklidagi ravishlar, o'rin kelishigi shaklidagi ravishlar, chiqish kelishigi shaklidagi ravishlar, affiksatsiya usuli bilan yasalgan ravishlar, kompozitsion usul bilan yasalgan ravishlar, payt ravishi, o'rin ravishi, daraja-miqdor ravishi, holat ravishi.

Qadimgi turkiy tilda boshqa so'z turkumlari kabi ravishlar ham o'z ifodasini topgan. Yodnomalardagi ravishlar ish-harakatni bajarishdagi turli holatlarni, holat va belgining belgisini bildirishda qo'llanadi. Ravishlar sifatlar kabi turlovchi va tuslovchi affikslarni qabul qilmaydi, ya'ni bu turkumdagi so'zlar o'zgarmaydi, o'zlari bog'langan leksemalar bilan moslashmaydi, ularni boshqarmaydi; ravishlar bu so'zlarga bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. Bu hol ravishning boshqa so'z turkumlaridan farqlanuvchi xususiyatlaridan biridir. Ravishlar ish-harakatning bajarilishidagi turli holatlarni va holatning belgisini bildiradi.

Ravishlarni quyidagicha guruhlash mumkin: a) sof ravishlar; b) boshqa so'z turkumlaridan siljigan ravishlar.

Sof ravishlar. Hozirgi o'zbek tilida bo'lganidek, qadimgi turkiy tilda ham holat, miqdor, payt, masofa, o'rin ma'nolarini bildirgan.

Boshqa so'z turkumlaridan siljigan ravishlar. Turkiy tillardagi, shu jumladan, o'zbek tilidagi ravishlarning bir guruhini boshqa so'z turkumlaridan ajrab chiqqan so'zlar tashkil etadi. Bunday ravishlarning ko'pchiligi ismlar, ayrimlari fe'llar asosida shaklangan. Ravishlarning boshqa so'z turkumlaridan ajrab chiqishi ma'lum tarixiy davrlarda har xil yo'llar bilan yuzaga kelgan. Shuningdek, ravish turkumiga oid leksemalar tarkibi boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar hisobiga boyib, kengayib borgan. Shuning uchun ham ravish tuzilishi va tarkibiga ko'ra rang-barangdir. Boshqa so'z turkumlardan siljigan ravishlar esa

otlar va fe'llardan o'tgan ravishlardir. Otlar ayrim kelishiklarda qotib qolishi bilan ravishga o'tgan. Fe'llarda esa ravishdoshlarning ravishga o'tishi kuzatiladi.

Otlardan o'tgan ravishlar payt, miqdor, daraja, chegara va o'rin kabi ma'nolarni, fe'ldan o'tgan ravishlar esa holat ma'nosini ifodalaydi. Qadimgi turkiy tilda qurol-vosita kelishigi shaklida bo'lgan otlar ko'p o'rinda ravish vazifasida ishlatilgan. Bunday ravishlar sirasiga yadağin "yayov", üstün "ustida", tärkin "tezda", ödün "o'sha vaqtda" singarilarni kiritish mumkin.

Qurol-vosita kelishigi shaklida bo'lgan otlarning ravishga o'tishi	
yaqin	yaqin
tärkin	tezda
üstün	ustida
altin	ostida
timin	asta-sekin
yaqin	yaqin
ärksizin	xohishsiz
töpsüzin	asossiz
chinsizin	qalbaki

Jo'nalish kelishigi shaklida bo'lgan otlar ham ko'p o'rinlarda ravish vazifasida kelgan. Bunday ravishlarga ichrä "ichkari", tašra "tashqari", öñrä "oldinga" kabilar mansub.

Jo'nalish kelishigi shaklida bo'lgan otlarning ravishga o'tishi	
birgärü	birga
tašra	tashqari
yoqaru	yuqori
yirğaru	chapga
yanğaru	yon tomon
bırıya	o'ngdan
quriya	g'arbda
adnağuşa	boshqacha

O'rin kelishigidagi so'zlar ham ravish vazifasida qo'llangan. Bunday ravishlar qatoridan qanta "qayda", anta "u yerda", bunta "bu yerda" singari so'zlar

o‘rin olgan. Chiqish kelishigi shaklidagi otlar ham ravish funksiyasida ishlatiladi. Chunonchi, qantan “qaydan”, o‘ntun “o‘ngdan”, qayudın “qaydan” va h.k.

O‘rin va chiqish kelishigi shaklida bo‘lgan otlarning ravishga o‘tishi	
muntada	shunda
ol o‘gurda	so‘ngra
antada	so‘ng
ançata	so‘ngra
qantan	qaydan
o‘ntün	o‘ngdan

Qadimgi turkiy tilda fe‘lning ravishdosh formasidagi so‘zlar ravish vazifasida kelgan. Xususan, -a, -ä, -i, -ı, -u, -ü shakllari bilan hosil bo‘lgan ravishdoshlar ana shunday vazifada ishlatiladi. Bunday ravishlarga sayu “bo‘ylab”, tegrä “atrofdan”, tüzü “bo‘ylab” va boshqalarni kiritish mumkin.

Ravishdosh affiksini qabul qilgan fe‘llarning ravishga o‘tishi	
yäntürü, yändürü	yana, tag‘in
içkärü	ichkari
anayü	shundek
ämti, ämdi, ämti	endi
ädgüti	yaxshilab
titirü	alohida
udışru	birin-ketin

Bulardan tashqari, emti, tün, kündüz, bükün kabi mustaqil ishlatilgan ravishlar ham o‘z ifodasini topgan.

Qadimgi turkiy tilda ravishlar boshqa so‘z turkumlariga nisbatan ko‘p emas. Shunday bo‘lsa-da, mavjud ravishlarni tub va yasamalarga ajratish mumkin. biroq ravish yasalishi mahsuldor emas. Qadimgi turkiy til davrida ravishlar ikki usulda – affiksatsiya va kompozitsiya usulida yasalganini kuzatishimiz mumkin.

Affiksatsiya usulida yasalgan ravishlar. Qadimgi turkiy tilda quyidagi affikslar orqali ravish yasalgan:

-ča, -čä affiksi ot, olmosh, sifat, sifatdoshlardan ravish yasaydi va harakatning holati, miqdori, darajasi va chegarasini bildiradi. Masalan: anča

“ancha”, subča “suvday”, örtčä “yong‘inday”, münčä “muncha”, ašnuča “dastavval”, azraqča “juda oz holda”, türkčä “turkcha”.

-dī, -di, -tī, -ti qo‘shimchasi: qatīğdī “diqqat qilib”, tükāti “tugal”, edgüti “yaxshilab”.

-la, -lä qo‘shimchasi: tünlä “tunda”, činla “chindan”.

So‘zlarning takrorlanishi, birikishi orqali ham ravishlar hosil qilingan: ötrü-ötrü “so‘ng”, öni-öni “asta-sekin”, tolu-tükäl “batamom”, ertü-keč “tez orada”, bükün, küntüz.

So‘zning qo‘shilishi va takrorlanishi bilan hosil bo‘lgan ravishlar	
kündüz	kunduz
bükün	bugun
ärtä käd	avval
kin bir	bir kun
tolu tükäl	tamoman
täsü tükäl	batamom
ämtiqä tägi	hozirgacha
ärtü kiç	tez orada
küntämäk	har kuni, kunda
öni öni	asta-sekin
ötrü ötrü	so‘ng

Ravishlarning quyidagi ma’no turlari qayd qilinadi:

Payt ravishlari: bükün“bugun”, küntüz“kunduz”, emit “emdi”, ertä “erta”, ašnu “avval”, küntämäk “harkuni”.

O‘rin ravishlari: taštürti “tashqari”, ičrä “ichida”, birayä “o‘ngda”, yiraya “chapda”.

Holat ravishlari: aquru “sekin”, tärk “tez”, yaqin-timin “asta-sekin”.

Daraja-miqdor ravishlari: munča, anča, az, üküš “ko‘p”, telim “ko‘p”. Qadimgi turkiy tilda, xususan, VI-X asrlarda -ğacha, -gäčä affiksi vazifasini tägi so‘zi bajargan. Masalan: Shantuñ yazıqqa tägi “Shantung cho‘ligacha”; Temir qapığqqa tägi “Temir darvozagacha”.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Ravishlarning morfologik xususiyatlari va ularning yuzaga kelish yo‘llarini ayting.
2. Ravishlarning ma’no turlari haqida ma’lumot bering.
3. Boshqa turkumdagi so‘zlarning ravishga ko‘chishini izohlang.

4. Ravishlarning yasalishini misollar asosida yoriting.

Test sinovi:

1. Qadimgi turkiy tildagi qantan soʻzining maʼnosi...
 - A) qaydan
 - B) xondan
 - C) qondan
 - D) uydan
2. Payt ravishlarini toping?
 - A) küntüz, aşnu, küntämäk
 - B) anča, üküš, telim
 - C) içrä, birayä, yıraya
 - D) aquru, tärk, yaqın-timin
3. Holat ravishlarini toping?
 - A) küntüz, aşnu, küntämäk
 - B) anča, üküš, telim
 - C) içrä, birayä, yıraya
 - D) aquru, tärk, yaqın-timin
5. Qadimgi turkiy tildagi yıraya ravishning qaysi turiga kiradi?
 - A) payt ravishiga
 - B) daraja-miqdor ravishiga
 - C) oʻrin ravishiga
 - D) holat ravishiga
6. Qadimgi turkiy tildagi kisträ ravishining maʼnosi...
 - A) oldin
 - B) soʻngra
 - C) quyi
 - D) tepa

Mavzu uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov Gʻ., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T., 1982. - 182 b.
2. Aliyev A., Sodiqov Q. Oʻzbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989.
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (Oʻquv-metodik qoʻllanma). - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDIYU, 2005. - 136 b.
5. Mutallibov S. Morfologiya ya leksika tarixidan qisqacha ocherk - T., OʻzFA. 1959.
6. H. Neʼmatov. Oʻzbek tili tarixiy fonetikasi. -T., 1992.-102 b.
7. Fozilov E. Oʻzbek tilining tarixiy morfologiyasi.-T., 1965.

8. То‘uchiboyev В. О‘zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - Т., О‘qituvchi. 1996.
9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрско-рунических памятников. - Л.,1980.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., 1959. - 142 с.
11. Sanaqulov U. О‘zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. - Т., 2004.
12. Qo‘chqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. -Toshkent: О‘qituvchi, 1984. - 112 b.

9-Mavzu: Qadimgi turkiy tilda yordamchi so‘zlar.

Reja:

1. Qadimgi turkiy til davrida yordamchi so‘zlarning o‘ziga xosliklari
2. Ko‘makchilar va ularning qo‘llanilishi
3. Bog‘lovchilar va ularning qo‘llanilishi
4. Yuklamalar va ularning qo‘llanilishi

Tayanch so‘z va iboralar: yordamchi so‘zlar, ko‘makchi, sof ko‘makchi, vazifadosh ko‘makchi, ot ko‘makchilar, ravish ko‘makchilar, ravish ko‘makchilar, bog‘lovchi, yuklama, so‘roq va taajjub yuklamalar, ayiruv-chegaralov yuklamalar, kuchaytiruv-ta‘kid yuklamalar.

Yordamchi so‘zlar lug‘aviy ma‘no anglatmaydi, leksemaning grammatik ma‘nosini bildiradi, morfologik o‘zgarish tizimi, yasalish xususiyati ham yo‘q, gap bo‘lagi bo‘lib ham kelmaydi. Ular so‘z va gaplarni o‘zaro bog‘lash, ularga qo‘shimcha ma‘no yuklash, so‘zlarni bir-biriga tobelash kabi munosabatlarni anglatadi.

Ko‘makchilar gapda ot yoki otlashgan so‘zlardan keyin kelib, vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon sintaktik munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Turkiy tillarda ko‘makchilar mustaqil so‘z turkumlaridan rivojlangan. Lekin bu jarayon uzoq davrlar davomida kechgan. Bunday so‘zlar dastlab o‘z ma‘nosida qo‘llanish bilan birga, ko‘makchi vazifasini ham bajargan. Davrlar osha ular o‘zining mustaqil leksik ma‘nosini yo‘qotib, ko‘makchilar turkumiga o‘ta boshlagan. Qadimgi turkiy tilda ko‘makchilar va ko‘makchi vazifasida qo‘llangan so‘zlar o‘z ifodasini topgan. Hozirgi turkiy tillarda ko‘makchilar gapdagi so‘zlar o‘rtasida bo‘lgan turli-tuman sintagmatik munosabatlarni ifodalashga xizmat qilgani kabi qadimgi turkiy tilda ham ana shunday ma‘nolarda qo‘llangan. Ko‘makchilar grammatik ma‘no ifodalashi jihatidan kelishiklarga yaqin turadi.

Ba'zan kelishik formasi bajargan funksiyani bajarishga xizmat qiladi. Ko'makchilar ma'no anglatish jihatidan bir emas. Jumladan, uçun, birlä, sarı va boshqa shunga o'xshash ko'makchilar mustaqil ma'no anglatmaydi. Lekin ast, oñ, içintä kabi ko'makchilar yakka holda ham mustaqil ma'no ifodalaydi, lekin o'rni bilan ko'makchi vazifasida ham qo'llanadi hamda kelishik affiksini qabul qiladi. Ana shu nuqtai nazardan qadimgi turkiy tildagi ko'makchilarni sof ko'makchilar va vazifadosh ko'makchilarga bo'lish mumkin.

Sof ko'makchilar. Qadimgi turkiy tilda birlä, üçün, iyä (bilan), üzä, sayı kabi sof ko'makchilar qo'llangan. **Birlä** ko'makchisi. matnda bosh kelishikdagi so'z bilan birgalikda qo'llanganda biror ish-harakatning bajarilishidagi birgalik, birga ishtirok etganlik, aloqadorlik, daxldorlikni, shuningdek, vosita-qurol, ish-harakat jarayonining bajarilish vaqtini, paytini, bir harakatdan keyin ikkinchi harakatning mavjudligini, birin-ketin ro'y berganligini, harakatning bajarilishidagi belgi, holatni va boshqa shunga o'xshash ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: Bıřınç äzgäntı Kadazda oğuz birlä sünüşdımız (beshinchi marta Ezgenti Kadazda o'g'uz bilan urushdik); Közüntä tolu yaşı birlä barıp (ko'zida to'la yosh bilan borib); Tapığçıları birlä qamağun (xizmatchilari bilan birga); atımnı äşıdü birlä (otimni eshitishi bilan). **Üçün** ko'makchisi asarlarda to'liq formada qo'llanilgan va uning qisqargan çün shakli bu davr tilida uchramaydi. U bosh kelishik formasida kelgan so'zdan keyin kelganda, sabab, vaj, bois, ish-harakatning biror shaxsga atalganligi, narsa-predmetga tegishliligi, ish-harakatning maqsadini bildiradi. Shuningdek, ergashgan qo'shma gap tarkibidagi ergash gapning sababini yoki natijasini bildirish uchun xizmat qiladi: türk bodun üçün (turk xalqi uchun); tınlığlar üçün (jonivorlar uchun). **Üçün** ko'makchisi tushum, qaratqich, o'rin, vosita kelishiklari qo'shimchalari birikkan so'zlar bilan kela oladi va ma'noni aniqlashtiradi, ta'kidlaydi: Täñrı yarlıqaduğın üçün (tangri yarlaqagani uchun); säkız adaqlığ barımığ üçün (sakkiz oyoqli jonli uchun); Tört oğlum bar üçün. **Üzä** ko'makchisi qadimgi turkiy tilda hozirgi turkiy tillardagi ust, past(da) kabi ko'makchilar funksiyasida qo'llangan. Ot ko'makchilari kabi ish-harakatning predmetning ustki va pastki qismida bo'lganligini yoki yo'nalish tomonini bildiradi, masalan: at üzä bıntürä (ot ustiga mindirib); Toquz oğuz bodun üzä qağan olurtı (to'qqiz o'g'uz xalqiga xon bo'ldi). Ish-harakatning bajarilishidagi vositani bildiradi: Uluğ yrliqançüçi könül üzä (ulug' ko'tarinki ruh bilan). **Sayu va iyä** ko'makchilari: Ayığ qilinç iyä barıp (yomon ishlar, qilmishlar bilan borib). Yır sayu barmü (butun yer yuzi bo'ylab borib). Ara ko'makchisi o'rin, paytni bildiradi: Keçmädin ara (tez orada); qalın quvrağ arasinta (ko'p odamlar orasida).

Vazifadosh ko'makchilar. Vazifadosh ko'makchilar barcha so'z turkumlaridan emas, balki ot, fe'l va ravish so'z turkumlari orqali ifodalanadi. Ot so'z turkumiga nisbatan ravish so'z turkumida kamroq, ravishga nisbatan fe'lda

kamroq uchraydi. Shunga ko‘ra funksional ko‘makchilarni uch guruhga bo‘lish mumkin. Bular: **1. Ot ko‘makchilar. 2. Ravish ko‘makchilar. 3. Fe’l ko‘makchilar.**

Ot ko‘makchilar. Ot ko‘makchilar yuqorida qayd qilinganidek, ma’lum o‘rinlarda ot vazifasida kelsa, ayrim o‘rinlarda esa ko‘makchi vazifasida qo‘llanadi. Ot ko‘makchilar jo‘nalish, o‘rin va chiqish kelishigi affiksini olib, matnda ot funksiyasini yo‘qotadi va ko‘makchi vazifasida keladi. O‘zidan oldin kelgan so‘zga nisbatan tobe holatda bo‘ladi. Qadimgi turkiy tilda **baş, ald, ast, yüz, arqa, orta, taş, yan, art, üstüntä, öñ, iç** kabi ot ko‘makchilar qo‘llangan. Baş ko‘makchisi kelishik affiksini olib, başinta, başida, başindin kabi shakllarda qo‘llanadi. Bu shakllar o‘rin, yo‘nalish tomon, chiqish joyi, biror obyektни ajratib ko‘rsatadi. Masalan: Bu irq başinta az ämgäkı bar (bu fol boshida az qiyinchiligi bar) (IB).

Ravish ko‘makchilar. Qadimgi turkiy tilda taşqaru (taşqari), soñ (so‘ng), tapa (tomon), ötrü (so‘ng), içrä (ichra), yoqaru (yuqori), kisträ (so‘ngra), qodı (quyi, bo‘ylab, yoqalab), kıdın (keyin), oturu (qarshi, to‘g‘ri) kabi ravish ko‘makchilar qo‘llangan. Ravish ko‘makchilarning o‘ziga xos xususiyatlari shundaki, ba‘zilari sinonimik qatorni shakllantirgan. Jumladan, tapa leksemasi qodı, ilgärü, märü, sayu so‘zlari sinonimik uyasini voqelantirgan. Ilgärü so‘zi kun botar tomon, ya’ni g‘arb ma’nosida ham ishlatilgan. **Tapa** ko‘makchisi. Hozirgi o‘zbek tilidagi tomon so‘ziga to‘g‘ri keladi. Bu so‘z biror tomonga yo‘nalganlikni ifodalaydi. Ba‘zan qarashlilik va maqsad ma’nolarda ham qo‘llanadi: Oğuz tapa sülädım (o‘g‘uz tomon qo‘shin tortdim) (BX). **Qodı** ko‘makchisi. Bu so‘z hozirgi turkiy tillardagi yoqalab, quyi, pastki so‘zlariga mos keladi, ish-harakat, predmetning yo‘nalganlini bildiradi: Ol sub qodı bardimiz (o‘sha suv yoqalab bordik); Toğan quş täñrıdın qodı tabisğan tepän qopmiş (lochin osmon (tepadan)dan quyidagi quyonga hujum qildi) (O‘Y).

Fe’l ko‘makchilar. Fe’l ko‘makchilarning qadimgi turkiy tilda qo‘llanish doirasi ot va ravish ko‘makchilarga nisbatan chegaralangan. Ayniqsa, fe’lning ravishdosh formasidagi so‘zlar ko‘makchi vazifasida ko‘proq qo‘llangan. Bunday ko‘makchi fe’llarga aş (o‘tib), baş (boshlab); keçä (kechib); başlayu (boshlab) kabilarni ko‘rsatish mumkin. **Aş** ko‘makchisi o‘rin-joy ma’nolarida qo‘llangan: Kögmän aş qırqız yerinjä tägisülädımız (ko‘kmandan o‘tib qirg‘iz yerigacha qo‘shin tortdik) (KT).

Bog‘lovchilar. Bog‘lovchilar ham boshqa yordamchi so‘zlar kabi tarixan mustaqil so‘z turkumlari asosida shakllangan bo‘lib, so‘z va gaplarni bir-biriga bog‘lashga xizmat qiladi. Lekin bunday bog‘lovchilar turkiy tillarda kam sonlidir. Yozma yodgorliklarning guvohlik berishicha, hozirgi turkiy tillarda iste’molda bo‘lgan bog‘lovchilarning aksariyati taraqqiyotning ma’lum davrlarida eron

tillaridan yoki arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, ular XIII-XIV asrlardan faol qo‘llanila boshlagan.²¹ Qadimgi turkiy tilda bog‘lovchilar deyarli qo‘llanmagan. **Yämä** so‘zi bog‘lovchi vazifasida qo‘llanishidan tashqari, ravish vazifasida ham ishlatilgan. Masalan: ötündilär yämä ayqirdilar (o‘tindilar va hayqirdilar); ...bod yämä, bodun yämä, kışı yämä (urug‘ ham, xalq ham, kishi ham); biz yämä sülädımız (biz yana qo‘shin tortdik) (To‘n). **-li, -li** qadimda hozirgi va bog‘lovchisi o‘rnida qo‘llanilgan: adiğli toñuzli (ayiq va to‘ng‘iz), begli bodunli (bek va xalq) (KT). **Taqi**: bu muntağ qilinčin öz ütünüz boşunmağay taqi ...dindär kelmägäy (bunday qilmishi o‘z vujudini ozod qilmaydi va dindor kelmagay) (TT). Azu: azu muñ üçün azu basu birgäli qizğanip (yoki qayg‘u uchun, yoki qurbon berishga qizg‘anib) (Mon). **Kim**: bu tort arığ dindärlar kim tavğaçyärinta ärürlär (bu tort pok dindorlarki, tabg‘och yerindandirlar); ol ayağ qilinç yoq kim biz qilmadımız ärsär (hech bir yomon ishlar yoqki, biz qilmasak) (TT). Qaltı:...qaltı täñrı küçı... (agar Tangri kuchi) (KT). **Yana**: Ol sabiğ it(t)im: qantayin sabiğ yana kält “o‘sha xabarni aytdim:yana qandayin xabar keldi” (To‘n).

Yuklamalar. Ayrim so‘z yoki gapga qo‘shimcha ma‘no yuklash uchun qo‘llanadigan yordamchi so‘z yuklamadir. Barcha turkiy tillarda yuklamalar alohida yordamchi so‘z turkumi sifatida ajratiladi. Yuklamalar leksik ma‘no ifodalamaydi, gapda biror sintaktik vazifani bajarmaydi. Shunga ko‘ra yordamchi so‘zlarning bir turi sifatida qaraladi. Yuklamalar yordamchi so‘zlardan ham o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Masalan, yuklamalar bog‘lovchi va ko‘makchilar kabi so‘zlar o‘rtasidagi munosabat, sintaktik aloqani yuzaga keltirmaydi. Yuklamalarni alohida so‘z turkumi sifatida ajratish borasida bir qator olimlar o‘z munosabatlarini bildirishgan. Jumladan, Y. Abdurasulov qo‘shimcha yuklamalarni so‘z turkumi sifatida ajratishni ma‘qul topmaydi: “Yuklamani turkumga ajratishning yana bir mushkul tomoni bor. Chunki yuklamalarning asosiy qismini turli modal ma‘nolarni anglatadigan affiks-yuklamalar tashkil etadi. Shubhasiz, affikslar qanday ma‘no ifodalashidan qat‘iy nazar so‘z emas. Shuning uchun ularga so‘z turkumi deb qarash ham u qadar to‘g‘ri emas, balki ularni affikslarning o‘ziga xos guruhi deb qarash maqsadga muvofiqdir. Buni qanday hal qilish ham butun turkiyshunoslik oldidagi asosiy muammolardan biridir”.²² Grammatik munosabat ifodalamaydigan qo‘shimchalar lug‘aviy shakl hosil qiluvchilarga kiradi. Yuklamalarga shunchaki lug‘aviy shakl hosil qiluvchi sifatida qarash to‘g‘ri emas. Yuklamalar gapga so‘roq, ayiruv-chegaralov, gumon mazmunini beradi. Shu bois yuklamalarning alohida turkum sifatida ajratilishi maqsadga muvofiq. Shuningdek, lug‘aviy shakl hosil qiluvchi qo‘shimchalar muayyan turkum doirasiga xoslangan bo‘ladi. Yuklamalar, deyarli, barcha turkum

²¹ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси . – Т.: 1973. –Б. 215-216.

²² Абдурашулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси.-Т., 2009. – Б. 87.

soʻzlariga qoʻshiladi. Soʻzga ham, gapga ham qoʻshimcha maʼno beradi. Qadimgi turkiy tilda quyidagi yuklamalar qoʻllanilgan: **1. Soʻroq va taajjub yuklamalari:** - **mu** // -**mü**: irinč tñliğ bolğay mu (baxtsiz jonzotlar topiladimi); kişigä mü alsiqdi (kishiga oldirdimi). - **a**, -**ä**: qamuğ siñillärim ä (hammasi singillarim); U anaçim a (ey onajonima). **2. Kuchaytiruv va taʼkid yuklamalari:** - **oq**, -**ök**: yaliñ qilič tutip oq üzgälir (yalang qilich tutiboq uzadi); - **kük**: yanduq yolta yemä ölti kük (qaytgan yolda yana oʻldi). **3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari:** -qina// -kina// turli soʻz turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab, ajratib koʻrsatish uchun xizmat qiladi: azqina (ozgina), ašnuqina (hozirgina), emtikinä (endigina).

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Yordamchi soʻzlarning grammatik vazifalarini tushuntiring.
2. Koʻmakchilarning grammatik maʼnosini izohlang.
3. Bogʻlovchining grammatik maʼnosini izohlang.
4. Yuklamalarning grammatik maʼnolarini izohlang.

Test sinovi:

1. Ayiğ qilinč iyä barip...gapidagi koʻmakchini toping?
A) ayiğ
B) qilinč
C) iyä
D) barip
2. Azu bogʻlovchining qaysi turiga kiradi?
A) ayiruv
B) teng
C) biriktiruv
D) ergashtiruv

Mavzu uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov Gʻ., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T., 1982. - 182 b.
2. Aliyev A., Sodiqov Q. Oʻzbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989.
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (Oʻquv-metodik qoʻllanma). - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDIYU, 2005. - 136 b.
5. Mutallibov S. Morfologiya ya leksika tarixidan qisqacha ocherk - T., OʻzFA. 1959.
6. H. Neʼmatov. Oʻzbek tili tarixiy fonetikasi. -T., 1992.-102 b.
7. Fozilov E. Oʻzbek tilining tarixiy morfologiyasi.-T., 1965.

8. То‘uchiboyev В. О‘zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - Т., О‘qituvchi. 1996.
9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрско-рунических памятников. - Л.,1980.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., 1959. - 142 с.
11. Sanaqulov U. О‘zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. - Т., 2004.
12. Qo‘chqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. -Toshkent: О‘qituvchi, 1984. - 112 b.

10-Mavzu: Qadimgi turkiy tilda gap qurilishi.

Reja:

1. Qadimgi turkiy til sintaktik qurilishiga umumiy tavsif va bu davr sintaksisining o‘rganilish tarixi.
2. So‘z birikmasi sintaksisi.
3. Sodda gap. Gap bo‘laklari.
4. Murakkablashgan sodda gaplar.
5. Gap bo‘laklari tartibi
6. Bir bosh bo‘lakli gaplar.
7. Qo‘shma gaplar. Murakkab qo‘shma gaplar.

Tayanch tushunchalar: *qadimgi turkiy til sintaktik qurilishi, so‘z birikmasi, gap: ifoda maqsadiga ko‘ra turlari, gap bo‘laklari, murakkablashgan sodda gaplar, qo‘shma gaplar, ko‘chirma gaplar.*

Sintaksis. Har bir tilning, shu jumladan, o‘zbek tilining gap qurilishi, so‘z birikmalari, gap bo‘laklari, ular orasidagi mazmun va grammatik aloqalar uzoq taraqqiyot qonunlari asosida va boshqa tillarning ta’siri tufayli ro‘y beradi.

Qadimgi turkiy til o‘zbek va boshqa ko‘p turkiy tillarning shakllanishiga asos bo‘lgan. Ammo bu turkiy tilning o‘zi ham ma’lum taraqqiyot bosqichlarini boshidan kechirgan, shakllangan ma’lum bir qolipga tushgan yozma til edi. Har qanday tilning qurilishi asta-sekinlik bilan taraqqiy etadi, o‘zgaradi. Hozirgi turkiy tillardagi sintaktik kategoriyalar, sintaktik aloqalar va ularning turlari, gaplarning tuzilishi va mazmuniga ko‘ra turlari, gap bo‘laklari, gap bo‘laklarining tartibi uzoq tarixiy taraqqiyot mahsulidir.²³ Qadimgi turkiy tilning tuzilishi, sintaktik strukturasi bilan hozirgi zamon o‘zbek va boshqa turkiy tillarning tuzilishi

²³ N.Abdurahmonov

o'rtasida ko'p yaqinlik va farqli tomonlari bor bo'lib, bu hol tilning bir-bir yarim ming yillik taraqqiyoti natijasidir. Tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, qadimgi turkiy tilning sintaktik tuzilishi davrlar o'tishi bilan silliqlashib, takomillashib borgan.

Qadimgi turkiy tilda ham sintaktik aloqaning ikki turi bor. 1. Predikativ aloqa: Qan bártım. ; 2. Predikativ bo'lmagan aloqa, ya'ni so'z birikmasi: türk bodun, boz at, altunluğ örgin (oltin taxt) kabi.

So'z birikmalari. Qadimgi turkiy tildagi so'zlar o'zaro birikib, ma'lum bir so'z birikmasini tashkil etgan va ma'lum fikrni yoki uning ayrim elementlarini ifodalagan. Bu so'z birikmalarining biri hokim boshqaruvchi so'z bo'lib, ikkinchisi tobe so'z bo'lgan va hokim so'z tomonidan boshqarilgan.

Boshqaruvchi so'zning xarakteriga ko'ra, so'z birikmalarini ikki gruppaga bo'lish mumkin: *otli* va *fe'li birikmalar*.

1. Otli birikmalarda boshqaruvchi so'z ot bo'lib, u boshqarib kelayotgan so'z ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh bo'lishi mumkin: türk bodun (turk xalqi); semiz buqa, turuq buqa (semiz buqa, oriq buqa).

2. Fe'li brikmada boshqaruvchi so'z fe'l yoki uning funksional shakllari sifatdosh, ravishdosh, shart fe'li, harakat nomi bo'lib, unga tobe bo'lib boshqarilib kelayotgan so'z ma'lum kelishik yoki ko'makchi bilan birikib kelgan ot yoki otlashgan so'z, olmosh, ravish yoki ravishdosh, shart fe'li bo'lishi mumkin: qag'an qısdım (hoqonni qo'lga oldim) ança saqıntım (ko'p o'yladim).

Qadimgi turkiy tilda so'z birikmalarini tashkil etgan bo'laklarini o'zaro aloqaga kirish usuliga ko'ra 3 turga bo'lish mumkin.

Bitishuv. So'zlar hech qanday grammatik vositalar (kelishik qo'shimchasi va ko'makchi) yordamisiz o'zaro aloqaga kirib, so'z birikmasini tashkil etadi. Bunday so'z birikmalar mazmun va intonatsiya yordami bilan o'zaro birikadi. Quyidagi so'z turkumlari bitishuv yo'li bilan so'z birikmasini tashkil etgan:

- a) ot bilan ot: kışı oğlan (inson farzandi)
- b) ot bilan fe'l: Tabğach ... bas tuman su kalti

Boshqaruv. Tobe so'z ma'lum grammatik vosita (kelishik formalari yoki ko'makchilar) orqali bosh so'zga birikadi. Shunga asosan boshqaruv ikki xil bo'ladi: kelishikli va ko'makchili. Kelishikli boshqaruv. Qadimgi turkiy tilda bosh kelishikdan tashqari tushum, jo'nalish, o'rin, chiqish, vosita kelishiklari bo'lib, tobe so'z ma'lum bir kelishik affikslari yordami bilan bosh so'zga bog'lanadi. a) tushum kelishigi vositasida: oğuzuğ öküşäk ölürti (o'g'uzni ko'plab o'ldirdi); b) jo'nalish kelishigi vositasida: Ötükan yışğaru uduztım (O'tukan yishga yo'naltirdim); c) o'rin- chiqish kelishigi vositasida: Qara költä suñuşdımız (Qora ko'lda jang qildik); d) vosita kelishigi vositasida: Yüz artıq oqun urtı (yuzdan ortiq o'q bilan urdi). Ko'makchili boshqaruv. Ot yoki ot ma'nosidagi so'zlar ko'makchilar bilan birikib, hokim so'zga bog'lanadi. Kültegin birlä.... Ba'zi

o‘rinlarda ma’lum kelishik shaklini olgan ot yoki olmosh ko‘makchiga bog‘lanib, u bilan birga hokim so‘zga birikadi: Tämür qapıǵqa tegi – Temir qapig‘ (darvoza) ga qadar.

Moslashuv. Qadimgi turkiy tilda moslashuv ikki otning qaratqich kelishigi yordamida birikuvidan hosil bo‘lgan. Hozirgi o‘zbek tilida bo‘lgani kabi qadimgi turkiy tilda ham qaratqich belgili va belgisiz shaklda qo‘llangan. Masalan: belgili - meniñ bodunum erti; Bilgä qaǵanıñ bodunı; belgisiz –Körüg sabı antaǵ - ko‘ruvchining xabari shunday, Ozim qutim – o‘zimning baxtim.

Turkiy izofa. Turkiy izofa ikki otning aniqlovchi va aniqlanmishlik aloqasiga kirishuvdir. Odatda birinchi ot aniqlovchi, keyingi ot esa aniqlanmish bo‘ladi. Qadimgi turkiy tilda turkiy izofaning ko‘proq uchinchi turi (belgisiz shakli) qo‘llangan: Kökmän taǵ (Kogman tog‘i). Izofaning ikkinchi turi (aniqlovchining belgisiz kelishi) kamroq uchraydi: Turk o‘g‘uz baglari (Kt.). Turkiy izofaning birinchi turi (aniqlovchi va aniqlanmishning belgili kelishi) qadimgi turkiy tilda kam qo‘llanadi: El törüsü (el(davlat)ning qonun qoidalari); Bodun boǵzı (xalqning noni (doni)). Har bir tilning, shu jumladan o‘zbek tilining gap qurilishi, so‘z birikmalari, gap bo‘laklari, ular orasidagi mazmun va grammatik aloqalar uzoq taraqqiyot qonunlari asosida va boshqa tillarning ta’siri tufayli ro‘y beradi.

Sodda gap turlari. Qadimgi turkiy tilda, hozirgi zamon turkiy tillaridagidek, sodda gaplar fe‘l kesimli yoki ot kesimli.

Fe‘l kesimli gaplarning kesimi aniqlik fe‘li yoki fe‘lning turli funksional shakllari bilan ifodalanadi: Turuk bodun öltı, alqıntı, yoq boltı (To‘n,3) (turk xalqi o‘ldi, sarson bo‘ldi, yo‘q bo‘ldi. Qop bılırsız (Kt,31) (ko‘p bilasiz). Bilmäz ärtı (Kt,30) (bilmas edi).

Ot kesimli gaplarning kesimi, ot, sifat, son, olmosh, ravish bilan ifodalanadi. Kesimlik ko‘rsatkichi vazifasida bog‘lamalar (-man, -san, di, ol, bol, tur, är kabilar) qo‘llanadi. Ammo bu belgilar bo‘lmasligi ham mumkin. Bunda kesim gapning mazmunidan, intonatsiyasidan, o‘rnidan bilinib turadi: Turk bodun yämä bulǵanch (ol, tämish), oǵız yämä, tarqanch ol, tämısh (To‘n, 62) (Turk xalqi ham tinch emas, o‘g‘uz ham tarqoq debdi).

Gap bo‘laklari. Qadimgi turkiy tilda ham, hozirgi turkiy tillardagi kabi, bosh bo‘laklar (ega va kesim), ikkinchi darajali bo‘laklar (aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol) bo‘lgan. Ammo bu bo‘laklar shakllanishi va o‘rniga kora‘hozirgidan farqlanadi²⁴.

Ega bosh kelishik formasida bo‘ladi. Ammo qadimgi turkiy tilda har qanday bosh kelishikdagi so‘z ham ega bo‘la olmaydi: Qaǵanı su tasıqdı (To‘n, 33) (Xoqoni lashkar bilan yo‘lga chiqdi).

²⁴ G‘. Abdurahmonov, A.Rustamov. Qadimgi turkiy til.

Kesim vazifasida fe'ning turli zamon va mayl formalari, funksional shakllari qo'llanib, fe'l kesimli gaplarni tashkil etgan. Ot kesimli gaplarning kesimi ot, sifat, son, olmosh, ravish orqali ifodalangan. Bu xil kesimlar orqali turli zamon, mayl va modal munosabatlarni ifodalash uchun bog'lamalar va shu vazifadagi yordamchi so'zlar qo'llangan. Bir turuqi ärmis (To'n, 24)-(Bir manzil ekan). Isıg küçıg bäsıgım bar ärmis ärinç (Ungin, 2)-(Mehnatimni, kuchimni bergim bor edi).

To'ldiruvchi. To'ldiruvchilar hozirgidek, vositasiz yoki vositali bo'lib, ot va ot ma'nosidagi so'zlar bilan ifodalangan. Bu davrdagi to'ldiruvchiga xos xarakterli xususiyat quyidagichadir: 1. To'ldiruvchi vazifasida ayrim kelishik formasi bilan shakllangan so'zlar qo'llangan, bu formalar hozir ishlatilmaydi: Uri oğlin qul bolti, silig qiz oğlin kuñ boltiç (Kt, 7)-(Zarbdor o'g'illari bilan qul bo'ldi, go'zal qizlari bilan cho'ri bo'ldi). 2. Bosh kelishikdagi so'zlar bilan ifodalangan to'ldiruvchilar ko'proq qo'llangan: Qizil qanim toktiö qara tarım yugurti (To'n)-(Qizil qonimni to'kdi, qora termini to'kdi). 3. Ma'lum kelishik va ko'makchilar o'ziga xos ma'no va vazifani o'tagan: Tavar üzä tolu (Tovar bilan to'la).

Aniqlovchi qadimgi turkiy tilda, hozirgidek sifat, son, olmosh, bilan ifodalangan: Silig qiz (Kt) - (chiroyli qiz); Kun batsiqdaqi soğd (Kt) - (kun botishdagi so'g'd); Yäti yıgırımı ärin (Kt) - (o'n yeti bahodir bilan).

Izohlovchi. Ot bilan otni aniqlash yodnomalarda keng qo'llanadi. Bunday izohlovchilar qarindosh, unvon, millat, belgi xususiyat va boshqa munosabatlarni ifodalaydi: Ögüm qatun (Kt, 49) - (onam Xotun); Qirgiz küçlög qağan yağımız bolti (To'n, 19) - (Qirg'iz kuchli hoqon dushmanimiz bo'ldi).

Hol. Qadimgi turkiy tilda hol ot, son, ravishdosh, olmosh so'z turkumlari orqali ifodalaniladi: Bolçuqa tan üntürü tägdımız (To'n) - (Bo'lchuqqa tong otganda yetdik); Kültäğin özınçä kargäk bolti (Kt) - (Kultegin o'z ajali bilan o'ldi); Tirü ölü yoriyur ärtig (Kt) - (Tirilib, o'lib yurar edik).

Uyushiq bo'laklar. Qadimgi turkiy tilda gapning bosh bo'laklari ham, ikkinchi darajali bo'laklari ham uyushib kelishi mumkin: Bilgäsı, çabisi bän ök ärtım. (To'n, 7) - (Allomasi, chovushi men o'zim edim). Türk bodun öltı, alqinti, yoq bolti. (To'n, 3) - (Turk xalqi o'ldi, sarson bo'ldi, yo'q bo'ldi).

Ajratilgan bo'laklar. Qadimgi turkiy tilda ajratilgan gap bo'laklari ham uchraydi. Ajratilgan gap bo'laklari ifodalangan ma'noni ajratib, ta'kidlab ko'rsatish uchun stilistik vosita bo'lgan²⁵. Bu usul quyidagicha amalga oshirilgan: a) gap bo'lagi tartibini o'zgartirish: Türk Qara qamuğ bodun ança tämıs. (Kt, 8) - Turk (fuqarosi), qora (xalq), hamma xalq shunday debd; b) ma'lum gap bo'lagidan so'ng uni izohlovchi, ta'riflovchi, mazmunan unga teng bo'lgan boshqa bo'lak - so'z yoki birikma keltiriladi: Türk bodun Tämır qapığqa, Tınsı oğli yatığma tağqa tägmıs. (To'n 46) - (Temir darvozaga, Tinsi o'g'li yetgan toqqa yetdi); c) gap

²⁵ G'ani Abdurahmonov, A.Rustamov

bo'lagini ajratish uchun maxsus vosita qo'llanadi. "Oltin yoruq" bitigida bu vazifani ärsär bog'lamasi bajargan: Dađı yämä bu ätüz ärsär. (O.y, 614) – (Yana bu jasadga kelsak), Böriniñ tilküniniñ aşı ärsär ısıg ät qan ärür. (O.y, 610) – (Bo'ring, tulkinining ovqati esa go'sht va qondir).

Gap bo'laklarining tartibi. Qadimgi turkiy yodnomalarning xil xususiyatini o'rganish bu tilning ancha ishlangan adabiy til ekanini ko'rsatadi. Bu tilda har bir gap bo'lagi ma'lum tartibga ega. Bu tartib hozirgi zamon turkiy tillaridan deyarli farq qilmaydi.

Ega odatda kesimdan oldin, kesim esa gap oxirida keladi, gapni uyushtiradi, yakunlaydi. Bu tartibning o'zgarishi ko'chirma gaplarda va ayrim uslubiy maqsadlarda ro'y beradi: Bızni ta adın kim bolğay, umuña yarađlıđ aş ıçkü bälğürtäçı. (O.y, 611) – (Bizdan boshqa kim borki, bunga yaroqli ovqat, ichkilik topib beradigan).

Aniqlovchi aniqlanmishdan, hol va to'ldiruvchi kesimdan, ravish holi fe'l kesimdan oldin qo'llanadi. Bu tartibning buzilishi ham, uslubiy maqsadda – shu gap bo'lagini boshqalaridan ajratib ko'rsatish uchun qo'llanadi: Bulğay ärkı bız yıđ adruq buyanin täp tädı. (O.y, 609) – (Topgaymiz, shekilli, yaxshi, alohida ne'matni deb aytdi); Türk qara qamuğ bodun ança tämıs. (Kt,8) – (Turk fuqarosi (qora xalq), butun xalq shunday debdi).

Bundan tashqari, qadimgi turkiy til davri matnlari tahlilida undalmalar, kirish so'z va kirish gaplarni ham uchratish mumkin: Tägdükın, türk bäglär, qop bılırsız. (Kt, 34) – (Hujum qilganini, turk beglari, yaxshi bilasiz); ...kısra täñrı yarlaqazu, qutum bar üçün bodunuğ tırgürü ıgıtım. (Kt,29) – (keyin, xudo yorlaqasin, baxti bor uchun, xalqni tiriltirib, tarbiya qildim). İnçin. (O.y, 610) – (Shunday qilib).

Bitiglarda äkinti, üçünç, törtinç, äñ ılık (ikkinchi, uchunchi, to'rtinchi, eng avval) so'zlari kirish so'z vazifasida kelgan.

Qo'shma gap. Qadimgi turkiy yodnomalar tilida qo'llangan gaplarning chegarasi kesimlarning o'rniga va ularning mazmuniga ko'ra belgilanadi, gaplarni biriktiruvchi bog'lovchilar deyarli qo'llanmaydi, bog'lovchi vazifasidagi vositalar kam qo'llanadi, gaplar orasida tinish belgilar ishlatilmaydi.

Turkiy tillar tarixiy taraqqiyotining ilk davrlarida kommunikativ vazifani, asosan, sodda gaplar bajargan. Murakkab fikrlarni ifodalashda sintaktik aloqaning eng qadimgi turi bo'lgan bitishuv yo'li bilan bog'langan konstruksiyalardan foydalanilgan. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning grammatik munosabati deganda, shu sodda gaplarning bir-biri bilan ma'lum grammatik vositalar (bog'lovchilar, yuklamalar, olmoshlar, ohang) yordamida bog'lanishi tushuniladi. Mazmuniy munosabati deganda esa, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning mazmuniy muvofiqligi nazarda tutiladi. Qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplar

qo'shma gap qismlari sanaladi. Bu qismlarni bog'lash uchun xizmat qiladigan vositalar esa bog'lovchi vositalardir. Qo'shma gap qismlari bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi vositalar, ohang yordamida bog'lanadi. Qismlarining qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanishiga ko'ra qo'shma gaplar quyidagi guruhlarga bo'linadi: 1) bog'langan qo'shma gaplar; 2) ergashgan qo'shma gaplar; 3) bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Barcha qo'shma gaplar tarkibida ikki yoki undan ortiq sodda gaplarni birlashtirishi bilan xarakterlanadi. Bu sodda gaplar o'zaro teng munosabatda bo'lishi yoki qo'shma gapning bir qismi ikkinchisini izohlab kelishi mumkin.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qadimgi yodnomalar tilining asosini tashkil etadi. Qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar tuzilishiga ko'ra oddiy (ko'pincha sodda yig'iq) bo'lib, ular umumiy bir fikrni ifodalash uchun xizmat qiladi, mazmunan va shaklan bir-biriga tobe bolmaydi. Bunda sodda gaplar asosan sanash ohangi, intonatsiya vositasida bog'lanadi, bir paytda, ketma-ket ro'y bergan voqea-hodisa, belgi-xususiyat, shuningdek, zidlik, qiyoslash, sabab-natija, izohlash munosabatlarini ifodalaydi: **a) bir paytda ro'y bergan voqea-hodisa, belgini ifodalaydi:** Udär sänün kältı. Tabğaç qağanta Isyı Lıkäñ kältı, bır tümän ağı, altun, kumuş kargäksız kälürtı. (Kt, 52) – (Udar sangun keldi. Tabg'ach xoqondan Isyi Likang keldi, bir tuman ipak, oltin, kumushni haddan ortiq keltirdi). **b) ketma-ket ro'y bergan voqea-hodisani ifodalaydi:** Toquz oğuz bodun kántü bodunim ärtı, täñrı yär bulğaqşñ çögşñ şñ Äkıntı İşbara Yamtar boz atığ bınıp tädđı, ol at anta öltı, üçünç Yägin Silig bägin kädımlıg toriğ at bınıp tädđı, ol at anta öltı. (Kt, 33) – (Ikkinchi Ishbara yamtar bo'z otini minib hujum qildi, u ot o'shanda o'ldi, uchinchi bor Yegin Silig bekning kiyimli-zirhli to'riq otini minib hujum qildi, u ot shunda o'ldi). **c) zidlik:** Toquz oğuz bodun kántü bodunim ärtı, täñrı yär bulğaqın üçün yağı boltı. (Kt,44) – (To'qqiz o'g'iz xalqi o'z xalqim edi, ko'k, yer fitnaga to'lgani uchun, dushman bo'ldi). **d) qiyoslash:** Yağimız tägrä uç oq tägerı, biz şag ärtımız. (To'n, 8) – (Dushmanlarimiz atrofimizda yovvoyi qushlardek edi, biz o'limtik edik).

Bog'langan qo'shma gaplarni hosil qilishda teng bog'lovchilar va ayrim yuklamalar qatnashgan. Bu tipdagi qo'shma gaplar qadimgi turkiy tilda ozchilikni tashkil etadi: Azu uluğ baçağ kün, azu kiçig baçağ künkä qılsar. – (Yoki ulug' ro'za kuni, yoki kichik ro'za kuniga qilsa); Azu muñ üçün, azu basu birgäli qızğanıp – (yoki qayg'u uchun, yoki qurbon berishga qizg'anib); Bu muntağ qilinçin öz ütünüz boşunmağay taqı diqa dindär kelmägäy – (Bunday qilmishi o'z vujudini ozod qilmaydi va diqa dindor kelmagay); Er buşuşluğ, täñrı bulitliğ boltı, ara kün toğmiş buşaç, ara mänı kälmiş – (Inson qayg'uli, osmon bulitli bo'ldi, gohi kun chiqqanda qayg'u, gohi shodlik keladi).

Ergashgan qo'shma gaplar. Qadimgi turkiy tilda qismlari o'zaro hokim-tobe munosabatlari orqali bog'langan ergash gapli qo'shma gaplar bosh gapga sifatdosh, ravishdosh, shart mayli qo'shimchasi, ko'makchi, bog'lovchi va kelishik qo'shimchasini olgan sifatdoshlar, nisbiy olmoshlar yordamida birikadi: **a) sifatdosh:** Tinsı oğlu yatıǵma Bāñlıāk taǵıǵ ärtımız. (To'n, 44) – (Tinsining o'g'li yashaydigan bangligak tog'ihacha quvlab bordik); Qırq yaşıma Maǵı qorǵan qışladuqda yut boldı. (Bb, 31) – (Qırq yoshimda Mag'i qo'rg'onda qishlaganimizda, yut bo'ldi); Tuǵ taşıqır ärikli yälmä äri kältı. (Moyun chur, 13) – Kechqurun quyosh botganda, men jangga kirdim; Täñrı kuç bärtuk üçün qanım qaǵan süsı böri täg ärmıs. (Kt, 12) – (Tangri kuch bergani uchun, otam hoqonning lashkari bo'ridek ekan). **b) shart fe'li orqali:** Kül tägın yoq ärsär, qop öltäcı ärtıǵız. (Kt, 50) – (Kultegin bo'lmasa butunlay o'lar edingiz); Usanin ıǵıtdım ärsär yäm. (Oltin yoruq, 611) – (Qonib tarbiyalasam ham). **c) nisbiy olmoshlar (näñ näñ, qaçan) bilan:** Qaçan anta tägıp, ılınçü mäǵı ışın ärtürdüktä ötrü. (Oltin yoruq) – (Qachonki u yerga yetib, sayr ishini bajo keltirgandan so'ng); Qaçan barz üskıntä tädüktä. (Oltin yoruq, 614) – (Qachonki bars oldiga yetgandan so'ng, yer olti marta turlicha tebrandi). Näñ näñ säbım ärsär bāñgü taşqa urtım. (Kt, 11) – (Nima so'zim bo'lsa, mangu toshga yozdim). **d) ravishdosh orqali:** Oza kälmiş süsın Kül tägın agıtıp, at ongara bir oǵuş alpaǵu on ärıǵ, Tonga tägın yoǵınta, äǵırıp ölürtımız. (Kt, 47) – (Ilgari kelib olgan lashkarini Kultegin turg'izib otlantirib, bir qavm qahramon o'n erni To'nga tegin azasida qurshab olib o'ldirdik). **e) bog'lovchi va bog'lovchi vazifasidagi so'zlar (anıñ üçün, antaǵanın üçün, täyin, qaltı, abam, kım, täk, -ça) orqali:** Bır todsar arsiq ömäzsän, antiǵının üçün... alqıntıǵ, arıltıǵ. (Kt, 8) – (Bir to'yib olsang, ochlarni tushunmaysan, shuning uchun sarson bo'lding, xarob bo'lding); Soǵdaq bodun ätäyin täyin, Yinçu öǵüzüǵ kăçä Tämır qapıǵqa tägı sülädımız. (Kt, 39) – (Sug'daq xalqini tuzatayin deb, Yinchi daryoni kechib, Temir qapiqqacha lashkar tortdik); Munta da adın taqı onı aş ıçkü yoq kım, aç barzi tırgürgülük. (Oltin yoruq, 610) – (Bundan boshqa yana o'zgacha ovqat-u ichimlik yo'qki, och barsni to'ydirgudek); Kun täñrı Raǵuqa säkırtmiş täk yaruqsuz... boldı. (Oltin yoruq, 617) – (Kun tangri ot solgandek, nursiz bo'ldi); Uluǵ oǵlum äǵrıp yoq bolu ça quǵ säñünüǵ balbal tıkä bärtım. (Bilgaxoqon, 9) –

(Bosh bolam kasal bo'lib, nobud bo'lishga Qur sangunni balbal qilib tikib qo'ydim). **f) üçün ko'makchisi orqali:** Bäǵları bodunı tuzsız üçün tabǵaç bodun täblıǵın kürlüǵ üçün..., türk bodun ällädük äln içǵını idmiş. (Kt, 6) – (Beklari to'g'ri bo'lmagani uchun, tabg'ach xalqi hiylakor bo'lgani uchun..., turk xalqi ushlab turgan davlatni qo'ldan chiqarib yuborgan).

Qadimgi turkiy tilda ergashgan qo'shma gaplarning bir qator turlari qo'llanishda bo'lgan:

Ega ergash gapli qo'shma gap bosh gapda ishtirok etgan yoki tushirib qoldirilgan egani izohlab keladi: İda taşda qalmışi qobranib yäti yüz bolti – (Toqayda, toshda qolgani to'planib, yetti yuz kishi bo'ldi); Äki biñ ärtimiz biz, äki sü bolti – (Ikki ming kishi edik biz, ikki qo'shin bo'ldi) (To'n).

Kesim ergash gapli qo'shma gapda bosh gapda ishtirok etgan yoki tushirib qoldirilgan kesim izohlanadi: Apa tarqanğaru icrä sab idmis: Bilgä Tonyuquq anığ ol – (Apa tarxonga yashirin xat yubormish: Bilga To'nyuquq yomon u)(To'n); Oläki kişi bar ärsär, säni tabğacığ ölürtäçi tirmän – (O'sha ikki kishi bor bo'lsa, seni - tabg'achni o'ldirajak, derman).

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap. Bu xil ergash gaplar bosh gap tarkibida kelib, bevosita o'zi aniqlab kelayotgan otning oldida qo'llanadi: Qañimiz äçimiz qazğanmiş bodun atı, küsi yoq bolmazun tä yin türk bodun üçün tün udımadım, күntüz olurmadım (KT) – (Otamiz, akamiz qozongan xalqning nomi, shuhrati yo'q bo'lmasun deb turk xalqi uchun kechasi uxlamadim, kunduzi o'tirmadim); Közün körmädük qulğaqın äsidmädük bodunım – (Ko'z bilan ko'rmagan, quloq bilan eshitmagan xalqim) (KT); Ol amtı anığ yoq türk qağan Ötükän yiş olursar... – (U endi yomonligi yo'q turk hoqoni Otukan yerida o'tirsa) (KT, 3)²⁶.

To'ldiruvchi ergash gap bosh gap tarkibidagi olmosh-to'ldiruvchini yoki fe'l-kesimning ma'nosini izohlaydi va bosh gap mazmunini to'ldiradi: Äki şadulayu ini yigünim, oğlanım, bäglärim, bodunım közi, qaşı yablaq boltaçi täp, saqıntım – (ikki shad keyingi ini jiyanim, bolam, beklarim, xalqimning ko'zi, qoshi yomon bo'ladi deb, o'yladim) (KT); ...näñnäñ sabım ärsär, banğu taşqa urtım – (Nimaiki so'zim bo'lsa, mangu toshga urdim (yozdim)) (KT).

Maqsad ergash gapli qo'shma gapda qismlarning biri ikkinchisidan anglashilgan mazmun nima maqsadda ro'y berishini ifodalaydi, täyin va uning variantlari vositasida bosh gapga bog'lanadi. Masalan: Türk bodun yıtmäzün täyın yoluq ärmäzün täyın üzä täñrı tar ärmış...- turk xalqi yo'qolmasin deb, qurbon bo'lmasin deb, ko'kdagi Tangri der emish ...(O'n); Yalabaçi ädgü sabı ötügi kälmez täyın yayın sülädım – (Elchisi, ezgu so'zi, arzi dodi kelmayapti deb, yozda lashkar tortdim) (BX). Türk bodunuğ atı küsı yoq bolmazun täyın ...qağan olurtdi ärinç – (Turk xalqining nomi dongi yo'q bo'lmasin deb, ...hoqon qilib o'rnatdi, shekilli) (KT, 26).

Payt ergash gap bosh gapdan anglashilgan mazmunning ro'y berish vaqtini ifodalaydi va bosh gapga o'rin-payt, chiqish kelishigi shakli orqali bog'lanadi: Bän özüm bılğä Tonyuquq Ötükän yäriğ qonmıs täyın äsıdıp, bärıyäkı bodun, qurıyaqi, yırayaqi, öñräkı bodun kältı – (Men o'zim bilimdon To'nyuquq O'tikan yeriga qo'ndi deb eshitgach, janubiy xalqlar, g'arbiy, shimoliy va sharqiy xalqlar keldilar)

²⁶ Ba'zan aniqlovchi ergash gaplarning kesimi "yo'q" so'zi orqali ham ifodalanishi mumkin.

(To‘n, 17); Äčim qağan qamšağ boltuqınta, bodun ölüg iglig boltuqınta Izgil bodun birlä süñüşdimiz – (amakim xoqonning davlati zaif bo‘lganda, xalq o‘lib, kasal bo‘lib turganda Izgil xalqi bilan jang qildim) (KT, 17).

Sabab ergash gapli qo‘shma gapni tashkil etgan gap bosh gapdan anglashilgan harakat-holatning ro‘y berish sababini bildiradi, ergash gapni bosh gapga bog‘lashda üçün ko‘makchisi xizmat qiladi. Bunda ergash gap kesimi sifatdash yoki ot, sifat orqali ifodalanadi. Masalan: İçükdük üçün täñrı ol tämıs ärınç –(Taslim bo‘lgani uchun tangri o‘l degan shekilli). (To‘n, 3); Täñrı yarlıqaduq üçün öküš täyin biz qorqmadımız süñüşdimiz – (Tangri yorlaqagani uchun ko‘p, biz qo‘rqmadik, jang qildik) (To‘n); Täñrı küč bärtük üçün qañım qağan süsi böritäg ärmis – (Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning qo‘shini bo‘riday ekan) (KT).

Shart ergash gap bosh gapdan anglashilgan mazmun qanday shart-sharoitlarda ro‘y berishini ko‘rsatadi va kesimi shart fe‘li yoki ot bilan ifodalanadi: Üzä täñrı basmasar, asra yär tälinmäsär, türk bodunälinjin törünin artatı? – (Tepadan osmon bosmagan bo‘lsa, pastda yer yorilmagan bo‘lsa, turk xalqi eling, qonun-qoidangni kim buzdi?)(KT); Kül tägin yoq ärsär, qop öltäcı ärtıgız – (Kultegin bo‘lmasa, butunlay o‘lar edingiz) (KT, 50); Ältäriš qağan qazğanmasar, udu bän özüm qazğanmasar, äl yämä, bodun yämä yoq ärtäcı ärti – (Eltarišxoqon (g‘alaba) qozonmasa, so‘ñra men o‘zim qozonmasam, el ham, xalq ham yoq bo‘lar edi) (To‘n).

Bir necha ergash gapli qo‘shma gaplar. Qadimgi yodnomalar tili ma‘lum darajada shakllangan yozma adabiy til edi. Shuning uchun ham bu yodnomalarda qo‘shma gapning turli shakllari -bir necha ergash gapli qo‘shma gaplar, ergash va bog‘lovchisiz gaplarni o‘z ichiga olgan murakkab tarkibli qo‘shma gaplarqo‘llaniladi: Ältäriš qağan qazğanmasar, yoq ärtiärsär, bän özüm Bilgä Tonyuquq qazğanmasar, bän yoq ärtim ärsär Qapağan qağan türk sir bodun yärintä bod yämä kiši yämä idi yoq ärtäcı ärti – (Eltarisp xoqon g‘alaba qozonmasa, yo‘q bo‘lsa, men o‘zim Bilga To‘nyuquq qozonmasam, men yoq bolsam, Qapag‘an xoqon, turk sir xalqi yerida urug‘ ham, kishi ham, ega ham yo‘q bo‘lgan bo‘lardi) (To‘n). Tarkibi turli tipli konstruksiyalardan tuzilgan murakkab tarkibli qo‘shma gaplar uchraydi: Yuyqa ärklig topulğalı uçuz ärmis, yinčgä ärklig üzgäli uçuz, yuyqa qalın bolsar, topulğuluq alp ärmis, yinčkä yoğan bolsar, üzgülük alp ärmis – (Yupqa narsa engishga oson emish, ingichka narsa uzishga oson, yupqa qalin bo‘lsa, to‘plovchi bahodiremish, ingichka yo‘g‘on bo‘lsa, uzuvchi bahodir emish) (To‘n).

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Sodda gapning xususiyatlarini bayon eting.
2. Qo'shma gapning grammatik asosini izohlang.
3. Bog'langan qo'shma gaplar haqida ma'lumot bering.
4. Ergash gapli qo'shma gaplarning bosh gapga birikish yo'llarini tushuntiring.
5. Bir necha ergash gapli qo'shma gaplarning xususiyatlari haqida so'zlang.

Test sinovi:

1. Üç körüg kişi kälti, sabī bir: qağanī sū tašīqdī, on oq süsi qalisiz tašīqdīgapida qanday munosabat ifodalangan?
A) zidlik;
S) sabab-natija;
B) qiyoslash;
D) izohlash.
2. Azu uluğ baçağ kün, azu kiçig baçağ künkä qılsarjumlası qo'shma gapning qaysi turiga kiradi?
A) bog'langan qo'shma gap
S) bog'chisiz qo'shma gap
B) ergashgan qo'shma gap
D) murakkab qo'shma gap
3. Täñri kuç bærtük üçhün qañim qağan süsi börtäg ärmis, yağisī qonitäg ärmis-keltirilgan gapda qañ so'zi qaysi ma'noda kelgan?
A) xon S) ota
B) ona D)qon
4. Oza kälmiş süsin Kültegin ağıtıp, at oñara bir oğuş alpağı on ärig, Toña tegin yoğınta ägirip ölütimiz jumlası qo'shma gapning qaysi turiga kiradi?
A) bog'langan qo'shma gap
S) bog'chisiz qo'shma gap
B) ergashgan qo'shma gap
D) murakkab qo'shma gap
5. Äçümiz apamiz tutmis yär sub idisiz bolmazun täyinjumlasida ergash gap bosh gapga qanday bog'langan?
A) sifatdosh yordamida
S) shart mayli qoshimchasi yordamida
B) rabishdosh yordamida
D) ko'makchi yordamida

6.Udar Saḡun kälti, Tabḡaç qaḡanta Isyi Likañ kälti, bir tümän aḡi, altun, kümüş käreḡsiz kälürtijumlasi qo‘shma gapning qaysi turiga kiradi?

- A) bog‘langanqo‘shma gap
- S) bog‘chisizqo‘shma gap
- B) ergashganqo‘shma gap
- D) murakkab qo‘shma gap

7.İda taşda qalmişi qobranib yäti yüz bolti–ushbu jumla ergashgan qo‘shmagapning qaysi turiga kiradi?

- A) ega ergash gap
- S)aniqllovchi ergash gap
- B)kesim ergash gap
- D) to‘ldiruvchi ergash gap

8.Türk bodun yitmazün täyin yoluq ärmazün täyin üzä täñri tär ärmış...jumlasiergashgan qo‘shmagapning qaysi turiga kiradi?

- A) payt ergash gap
- S)sabab ergash gap
- B)maqsad ergash gap
- D) to‘ldiruvchi ergash gap

Mavzu uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T., 1982. - 182 b.
2. Aliyev A., Sodiqov Q. O‘zbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989.
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (O‘quv-metodik qo‘llanma). - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. - 136 b.
5. Mutallibov S. Morfologiya ya leksika tarixidan qisqacha ocherk - T., O‘zFA. 1959.
6. H. Ne‘matov. O‘zbek tili tarixiy fonetikasi. -T., 1992.-102 b.
7. Fozilov E. O‘zbek tilining tarixiy morfologiyasi.-T., 1965.
8. To‘ychiboyev B. O‘zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - T., O‘qituvchi. 1996.
9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрско-рунических памятников. - Л.,1980.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., 1959. - 142 с.
11. Sanaqulov U. O‘zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. - T., 2004.
12. Qo‘chqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. -Toshkent: O‘qituvchi, 1984. - 112 b.

QADIMGI TURKIY TIL FANI TERMINLARI LUG‘ATI (GLOSSARIY)

QADIMGI TURKIY TIL DAVRI - VII-XIII asrlarni o‘z ichiga oladi

OLTOY TILI – mo‘g‘ul, tungus va turk tillarining ajdodi

OLTOY TILI DAVRI - bu davr turkiy tillar taraqqiyotining birinchi, eng qadimgi bosqichi.

XUN DAVRI - turkiy tillarning eng qadimgi davrlardagi taraqqiyotining ikkinchi bosqichi xun davri hisoblanadi (eramizgacha III asrdan eramizning IV asrigacha).

TURK HOQONLGI – 552-yilda tashkil topgan bo‘lib, Markaziy Osiyodagi xalqlar Manchjuriya va Enasoy qirg‘oqlarigacha bo‘lgan yerlarni o‘zlariga qarashli qilib olgan davlat.

YADRINSEV N.M. - sibirlik o‘lkashunos bo‘lib, u tomonidan 1889-yilda Mo‘g‘ulistonda O‘rxun daryosi bo‘ylaridan topilgan yodgorliklar katta ahamiyatga ega.

O‘RXUN-ENASOY YODGORLIKLARI - toshlarga o‘yib bitilgan yozuvlardan, idish, tangalar kabi buyumlarda va qog‘ozlarga yozilgan bitiklardan iborat bo‘lib, bir qancha vaqtlar olimlar uchun o‘qilishi jumboq bo‘lib qoladi. Shunga ko‘ra, u qadimgi skandinav-german tillariga oid run, runiy (runa-sirli, yashirin demakdir) yozuvi nomi bilan ham yuritiladi.

RADLOV V.V. - rus turkshunos olimi, u O‘rxun-Yenisey yozuvlarini XIX asrning 90-yillarida o‘qishga muvaffaq bo‘ladi.

TOMSEN V. - mashhuri turk xonlari Kultegin va To‘nyuquq sha’niga qo‘yilgan qabr toshlariga yozilgan yodgorliklarni 1893-yil 15-dekabrda Daniya fanlar akademiyasi majlisida O‘rxun daryosi bo‘yidan topilgan yodgorliklar ekanligini isbotlab, uning sirini topganligini ma’lum qildi va bu yodgorlik turkiy xalqlar tilida yozilganligini bildirdi.

KULTEGIN BITIKLARI - bu bitiktosh Eltarish o‘g‘li Bilga hoqonning inisi Kultegin sharafiga qo‘yilgan.

BILGA HOQON BITIGTOSHI - Bu marmar Eltarish hoqonning o‘g‘li Kulteginning og‘asi Bilga hoqon sharafiga 735-yilda qo‘yilgan.

TO‘NYUQUQ BITIGTOSHI - Bu yozuv yodgorligi ikkinchi turk hoqonligining asoschisi Eltarish hoqon va uning xotini Elbilga xotun sharafiga, so‘ngra Qapag‘an hoqon sharafiga qo‘yilgan deb taxmin qilingan edi. J.Klosson bitikning ayrim yerlariga tuzatish kiritib, yuqoridagi fikrlarning noto‘g‘riligini isbotladi va bitiktosh Qapag‘on bilan Bilga hoqonlarning sarkardasi Eltarishning sharafiga qo‘yilgan degan qarorga keldi.

KULICHUR BITIKTOSHI - Bitiktoshni 1912-yilda polshalik professor V.Kotvich Mo'g'ulistonning Ulan-Bator yaqinidagi Ixe-Xushotu manzilidan topgan.

MOYUNCHUR BITIKTOSHI - Buni fin olimi G.I. Ramstedt 1909-yilda Shimoliy Mo'g'ulistonda Selenga daryosi va Shineusu ko'liga yaqin yerdan topgan. Bitiktosh 759-yilda qo'yilgan deb taxmin qilinadi.

UYG'UR YOZUVI YODGORLIKLARI – “Xuastuanift”, “Shahzodalar Qalyanamqara va Papamqara haqida qissa”, “Oltin yoruq”, “Sekiz yukmak” va hokazolar.

“XUASTUANIFT” - (moniyarning tavbanomasi). Bu yodgorlikning uch nusxasi bor, ular Sankt-Peterburg, Berlin va Londonda saqlanadi. Turfondan topilgan Sankt- Peterburg nusxasi uyg'ur yozuvida bitilgan. Turfondan va «Ming budda g'ori» ibodatxonasidan topilgan Berlin va London nusxalari moniy yozuvi bilan bitilgan bo'lib, uning til xususiyatlarini aks ettiradi. Bu yodgorliklarni 1910-1911-yillarda ingliz olimi Le Kok Berlin Londonda nashr ettirgan. L.V. Dmitriyeva 1963-yilda uni lotin alifbosida ruscha tarjimasi bilan nashr ettirdi.

“SHAHZODALAR QALAYANAMQARA va PAPAMQARA HAQIDA QISSA” - bu yodgorlikning matni 1914-yilda fransuz olimi P. Pello tomonidan fransuzcha tarjimasi bilan nashr ettirilgan.

“OLTIN YORUQ” - asli qadimgi hind-sanskritcha «Suvarnaprabhasa» (oltin jilo). Budda diniga oid bo'lgan sutra (muqaddas kitob)ning turkiy tarjimasi bo'lib, qisqacha «Oltun yoruq» nomi bilan yuritiladi. U X asrda beshbaliqlik Singku Seli Tutung tomonidan turkiy tilga o'girilgan. Bizgacha uning 10 ga yaqin nusxasi yetib kelgan. 1909-1917-yillarda rus turkshunosi S.E.Malov Suchjou shahriga yaqin Vungshagudan topgan va 1913-1917-yillarda nashr ettirgan (V.V.Radlov bilan birga) nusxa boshqalarga nisbatan mukammalroq bo'lib, Sankt-Peterburgda saqlanadi.

“SEKIZ YUKMAK” - Turfondan topilgan bu yodgorlik matnini nemis olimlari V.Bang, A.Fon Gaben va turk olimi G.R. Rahmatiyalar 1934-yilda Berlinda nashr ettirganlar. Bulardan tashqari, uyg'ur yozuvida yozilgan bir qancha obidalar, turli afsonalardan olingan parchalarning matnlari bitilgan yodgorliklar bor. Shuningdek, VIII-X asrlarga va keyingi davrlarga oid juda ko'p uyg'urcha yuridik-huquqiy hujjatlar ham mavjud. Bu yodgorliklarda ham adabiy til, ham xalq so'zlashuv tili xususiyatlari aks etgan.

TEST SAVOLLARI

1. Qadimgi turkiy til qaysi davrlarni o‘z ichiga oladi?
 - A. V - VI asrlar
 - B. III - IV asrlar
 - C. VII-XIII asrlar
 - D. VI-XIX asrlar
2. “...mo‘g‘ul tili turk va tungus tillari bilan birga o‘zlarining bir umumiy ajdodiga ega bo‘lganki, uni shartli ravishda oltoy tili deb atash mumkin. Oltoy tili hozircha ma‘lum emas, ya‘ni oltoy tilining rivojlanishi jarayonida tashkil topgan mo‘g‘ul, turk, tungus tillari ma‘lum”. Mazkur mulohaza qaysi turkolog olimga tegishli?
 - A. V.Tomsen
 - B. V.Radlov
 - C. B.Yadrinsev
 - D. S.Malov
3. Turkiy tillar tarixida turk va mo‘g‘ul tillari qachon ikkiga ajralgan?
 - A. xun davrining oxirlarida
 - B. oltoy davrining oxirlarida
 - C. qadimgi turkiy til davrida
 - D. Sharqiy turk hoqonligi davrida
4. Turkiy tillar taraqqiyotining nechanchi bosqichi xun davri sanaladi?
 - A. birinchi bosqichi
 - B. uchinchi bosqichi
 - C. ikkinchi bosqichi
 - D. beshinchi bosqichi
5. Xun davrida turlicha turk, mo‘g‘ul, tungus-manchjur qabilalari tillarining o‘zaro bir-biriga ta’sir qilishi, qo‘shilishi, chatishib ketishi va qayta tashkil topishi jarayonida o‘sha vaqtda qaysi tillarning ta’siri va jiddiy ishtiroki bo‘lgan?
 - A. hech qaysi tilning ishtiroki bo‘lmagan
 - B. qadimgi eroniy, arab, sanskrit va slavyan qabilalari tillarining
 - C. qadimgi eroniy, xitoy, sug‘d va slavyan qabilalari tillarining
 - D. qadimgi eroniy, xitoy, sanskrit va slavyan qabilalari tillarining
6. Xun davrida turkiy tillar tarixida **r-l** allomorfli tillar guruhiga qaysi tillar kirgan?
 - A. qadimgi avar, bulg‘or va qadimgi chuvash.
 - B. qadimgi o‘g‘uz, qirg‘iz va qarluq
 - C. qipchoq, chuvash va avar
 - D. bulg‘or, qarluq va uyg‘ur
7. Fonetik qurilish va leksikadagi **-s/z** va **l-sh/j** tarzida moslashish hodisasining qoldiqlarini hozirgi qaysi tillarda kuzatish mumkin?
 - A. kavkaz tillarida
 - B. sharqiy Turkiston tillarida
 - C. faqat oltoy tillarida.
 - D. oltoy va bir qator turkiy tillarda.

8. Tosh, idish, tanga va qog‘ozlarga o‘yib bitilgan yozuvlar...
 - A. O‘rxun yodgorliklari
 - B. Enasoy bitiklari
 - C. Uyg‘ur yodgorliklari
 - D. O‘rxun va Enasoy yodgorliklari
9. O‘rxun-enasoy yodgorliklarini XIX asrning 90-yillarida o‘qishga musharraf bo‘lgan olimlar kimlar?
 - A. S.Malov va Stralenberg
 - B. V.Tomsen va V.V.Radlov
 - C. A.Kononov va S.Malov
 - D. Stralenberg va V.V. Radlov
10. Qadimgi turkiy run yozuvi qaysi yozuv asosida paydo bo‘lgan?
 - A. Sug‘diy yozuvi asosida
 - B. Oromiy yozuvi asosida
 - C. Arab yozuvi asosida
 - D. Qadimgi xorazm va oromiy yozuvlari asosida
11. 1893-yil 15-dekabrda O‘rxun daryosi bo‘yidan topilgan yodgorlikni qaysi olim fanga oshkor qildi?
 - A. S.Malov
 - B. V. Radlov
 - C. R.Melioranskiy
 - D. V.Tomsen.
12. 1894-yil 19-yanvarida Kultegin sharafiga qo‘yilgan yodgorlikning tarjimasini qaysi olim fanga oshkor qildi?
 - A. S.Malov
 - B. V. Radlov
 - C. R.Melioranskiy
 - D. V.Tomsen.
13. Yenisey yodgorliklariga asosan nimalar kiradi?
 - A. Kultegin, To‘nyuquq yodgorliklari.
 - B. faqat Yenisey daryosidan topilgan yodgorliklar
 - C. hozirgi Rossiyaning turkiy xalqlar yashaydigan barcha hududlarida topilgan yodgorliklar.
 - D. Yenisey va Tuva avtonom viloyatidan topilgan yodgorliklar.
14. O‘rxun yodgorliklariga kiradigan asosiy yodgorliklar qaysilar?
 - A. Kultegin, To‘nyuquq yodgorliklari
 - B. Kultegin, Xuastuanift yodgorliklari
 - C. Xuastuanift, Oltin yoruq
 - D. Sekiz yukmak, Oltin yoruq, Shahzodalar qissasi
15. To‘nyuquq bitiktoshi kimning sharafiga qo‘yilgan?
 - A. Bu yozuv yodgorligi ikkinchi turk hoqonligining asoschisi Eltarish hoqon va uning xotini Elbilga xotun sharafiga
 - B. Qapag‘an hoqon sharafiga
 - C. Qapag‘an bilan Bilga hoqonlarning sharafiga
 - D. Sarkarda Eltarishning sharafiga

16. Kulichur bitiktoshini qaysi olim aniqlab fanga kiritgan?
 A. 1913-yilda rus turkologi S.Matov
 B. 1983-yilda rus turkiyshunosi V.Radlov
 C. 1912-yilda polshalik professor V.Kotvich
 D. 1909-yilda fin olimi G.I.Ramstedt
17. Moyunchur bitiktoshi qaerda kim tomonidan topilgan?
 A. Shimoliy Mo'g'ulistonda Selenga daryosi va Shineusu ko'liga yaqin yerda G.I.Ramstedt tomonidan topilgan.
 B. Mo'g'ulistonning Ulan-Bator yaqinidagi Ixe-Xushotu manzilidan V.Kotvich tomonidan topilgan.
 C. Mo'g'ulistonning O'rxun daryosi bo'ylarida V. Radlov tomonidan topilgan.
 D. Rossiyaning Yenisey daryosi bo'yida F.Stralenberg tomonidan topilgan.
18. "Bu yodgorlikning uch nusxasi bor, ular Sankt-Peterburg, Berlin va Londonda saqlanadi. Turfondan topilgan Sankt-Peterburg nusxasi uyg'ur yozuvida bitilgan. Turfondan va «Ming budda g'ori» ibodatxonasidan topilgan Berlin va London nusxalari moniy yozuvi bilan bitilgan bo'lib, uning til xususiyatlarini aks ettiradi". Mazkur ma'lumot qaysi uyg'ur yozuvi yodgorligi haqida?
 A. "Shahzodalar Qalyanamqara va Papamqara haqida qissa".
 B. "Oltin yoruq".
 C. "Xuastuanift"
 D. "To'nyuquq"
19. "Xuastuanift" yodgorligini 1910-1911-yillarda qaysi turkolog olim qayerda nashr ettirgan?
 A. Le Kok Byorlin, Londonda
 B. L.V.Dmitreva, Sankt-Peterbugda
 C. P.Pello, Parijda
 D. Singku Seli Tutung, Mo'g'ulistonda
20. "Xuastuanift" yodgorligini 1963-yilda lotin alifbosida ruscha tarjimasi bilan nashr ettirgan turkiyshunos olim kim?
 A. V.Radlov
 B. S.Malov
 C. L.Dmitreva
 D. V.Tomsen
21. "Shahzodalar Qalyanamqara va Papamqara haqida qissa" yodgorligini 1914-yilda fransuz tilida nashr ettirgan olim kim?
 A. P.Pello
 B. Singku Seli Tutung
 C. S.E.Malov
 D. V.Tomsen
22. Asli qadimgi hind-sanskritcha "Suvarnaprabhasa" asari bugungi kunda qanday romlanadi va u kim tomonidan hamda qachon turkiy tilga o'girilgan?
 A. Sekiz yukmak, A.Fon Gaben, IX asr
 B. Oltin yoruq, Singku Seli Tutung, VII asr

- C. Sekiz yukmak, A.Fon Gaben, XI asr
D. Oltin yoruq, Singku Seli Tutung, X asr
23. 1909-1917-yillarda rus turkshunosi S.E.Malov Suchjou shahriga yaqin Vungshagudan topgan yodgorlikning nomi qaysi?
A. "Sekiz yukmak"
B. "Oltin yoruq"
C. "Xuastuanift"
D. "Kultegin"
24. *"Turfondan topilgan bu yodgorlik matnini nemis olimlari V.Bang, A.Fon Gaben va turk olimi G.R.Rahmatiyalar 1934-yilda Berlinda nashr ettirganlar. Bulardan tashqari, uyg'ur yozuvida yozilgan bir qancha obidalar, turli afsonalardan olingan parchalarning matnlari bitilgan yodgorliklar bor". Mazkur ma'lumot qaysi yodgorlik haqida?*
A. "Sekiz yukmak"
B. "Oltin yoruq"
C. "Xuastuanift"
D. "Kultegin"
25. "VIII-X asrlarga va keyingi davrlarga oid juda ko'p uyg'urcha yuridik-huquqiy hujjatlar ham mavjud. Bu yodgorliklarda ham adabiy til, ham xalq so'zlashuv tili xususiyatlari aks etgan". Mazkur mulohazalar qaysi yodgorlik haqida?
A. "Oltin yoruq"
B. "Xuastuanift"
C. "To'nyuquq"
D. "Sekiz yukmak"
26. *Quyidagi ta'rif qaysi til sohasiga tegishli? Ta'rif: "Ma'lum bir til unli va undosh tovushlarining turli davrlardagi taraqqiyoti, har bir taraqqiyot davri uchun xos bo'lgan fonetik sistema, ayrim unli va undosh tovushlarning shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti, asosiy fonetik qonuniyatlar kabi masalalarni o'rganadi".*
A. turkiy til fonetikasi
B. tarixiy fonetika
C. eski o'zbek tili fonetikasi
D. umuman fonetika xususida
27. Qadimgi turkiy tilda o'rxun alifbosidagi ayrim harflar tovushlar birikmasini ifodalaydi. Bu birikmalar jarangli va jarangsiz tovushlar birikmasidan iborat. Bunday xususiyat qaysi tillarda uchramaydi?
A. uyg'ur va arab alifbosida
B. xitoy va arab alifbosida
C. oromiy va uyg'ur alifbosida
D. uyg'ur va so'g'd alifbosida
28. Qadimgi turkiy tilda qaysi undosh tovush mavjud bo'lmagan?
A. lab undoshi "b"
B. lab undoshi "f"
C. sirg'aluvchi "f" ,

- D. lab-tish undoshi “f”
29. Qadimgi turkiy tilda “lab-lab, nazal, portlovchi, sonor (shovqinsiz) undosh” qaysi qatorda ko‘rsatilgan?
- A. “b”
 - B. “n”
 - C. “v”
 - D. “m”
30. Qadimgi turkiy tilda o‘rxun yozuvidagi manbalarda qaysi tovush uchun maxsus harf yo‘q edi.?
- A. “b” uchun
 - B. “f” uchun
 - C. “t” uchun
 - D. “v” uchun
31. (...) undoshi uyg‘ur yodnomalarda bor. (...) faqat so‘z o‘rtasi va oxirida o‘rxun yodnomalaridagi **b** o‘rnida uchraydi. (...) belgisi o‘rnida qaysi undosh tovush nazarda tutilmoqda?
- A. “b” haqida
 - B. “v” haqida
 - C. “p” haqida
 - D. “m” haqida
32. *Bu* tovush til oldi, portlovchi, sonor, nazal undosh bo‘lib, so‘z boshida kamroq va boshqa pozitsiyalarda ko‘proq uchraydi. ***Bu yerda qaysi undosh haqida so‘z bormoqda?***
- A. “n” haqida
 - B. “t” haqida
 - C. “d” haqida
 - D. “m” haqida
33. Qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lmagan tovushlar qaysilar?
- A. qorishiq “ch” va “j”
 - B. bo‘g‘iz “h” va til orqa “x”
 - C. titroq “r” va yon “l”
 - D. barcha tovushlar iste‘molda bo‘lgan.
34. Qadimgi turkiy til leksikasini necha qatlamga bo‘lish mumkin?
- A. ikki
 - B. uch
 - C. to‘rt
 - D. besh
35. Qadimgi turkiy til leksikasida o‘z qatlamga mansub ma‘naviy guruhlar miqdori nechaga ajraladi?
- A. ikki
 - B. o‘ndan ortiq
 - C. beshta
 - D. cheksiz

36. *Qadimgi turkiy til leksikasidagi* etnonimlar, tabiat hodisalarini bildiruvchi leksemalar, mansabni bildiruvchi leksemalar, gidrotoponimlar, zoonimlar, qarindoshlikni bildiruvchi terminlar, harbiy sohaga oid terminlar *kabilar qaysi qatlamga xos?*

- A. o‘z qatlam
- B. o‘zlashma qatlam
- C. dialektal qatlam
- D. barcha leksik qatlamlar bir manbaning ko‘rinishlari

37. "Chug‘ay, Qaraqum, Shantun baliq, Altun yis, Kogmen, Temir qapig‘, Sog‘daq, Etuken yish, Shantun yazi, Tuput, Bekli chel, Chacha, Ezgenti, Buqaraq, Mag‘i qorg‘an, Tabg‘ach" *kabi toponimlar qaysi davr manbalarida uchraydi?*

- A. X-XIX asrlar
- B. X-XI asrlar
- C. XI-XIX asrlar
- D. V- XI asrlar

38. Turkiy va turkiy bo‘lmagan urug‘, qabilalar nomlarini aniqlash, ularni leksik-semantik tomondan tahlil qilish juda qiyin vazifadir. Chunki buning uchun (...) kuzatishlar olib borish talab qilinadi. (...) belgisi o‘rnida qanday so‘z yashiringan?

- A. dilektologik
- B. etnografik
- C. lingvogeografik
- D. etimologik

39. Turkiy va turkiy bo‘lmagan urug‘, qabilalar to‘g‘risida ilk ma‘lumotlar qaysi manbada ko‘proq uchraydi?

- A. M.Zamaxshariy "Muqaddimatul adab"
- B. M.Qoshg‘ariy "Devonu lug‘otit-turk"
- C. "To‘nyuquq bitiktoshi" yodgorligida
- D. "Kulichur bitigtoshi" yodgorligida

40. "*Irtish* (Kt.), *Selenge* (Kt), *Yinju* Oguz (Kt), *Qarakul* (Ung), *Altinkol* (Bh), *Yashil og‘uz* (Kt), *Yartikol* (Ung), *Balqashkol* (To‘n) va boshqa shunga o‘xshashlarni ko‘rsatish mumkin" kabilar turkiy til leksikasining qaysi leksik qatlamiga mansub?

- A.onomastika
- B.tononimika
- C. gidrotoponimika
- D. o‘z qatlam, onomasiologiya

41. Shaxslarning ma‘lum bir sifat xususiyatlariga asoslangan nom qo‘yish bilan bog‘liq leksemalar (tarixiy onomasiologik aspekt) qatorini toping.

- A.Irtish, Selenge, Yinju **Oguz**.
- B.Qarakul, Altinkol, Yashil og‘uz
- C. Selenge, Qarakul, Altinkol
- D. Kultegin, To‘nyuquq, Bilga hoqon

42. Qadimgi turkiy tilda omonimlar qaysi soʻz turkumlari doirasida uchraydi?
- ot, sifat, feʼl va ravish
 - barcha mustaqil soʻzlar
 - sifat, feʼl, ot va olmosh
 - ot, sifat, son va feʼl
43. Qadimgi turkiy tilda oʻzlashma qatlam leksikasini qanday leksik elementlar tashkil etgan?
- sugʻd, arab, hind, xitoy va slavyan tilidan oʻtgan soʻzlar
 - arab, hind, xitoy va grek tilidan oʻtgan soʻzlar
 - sugʻd, arab, hind, xitoy va grek tilidan oʻtgan soʻzlar
 - eron, arab, hind, xitoy va avar tilidan oʻtgan soʻzlar
44. Qadimgi turkiy til morfologik tip jihatidan qanday tillar sirasiga kiradi?
- agglyutinatativ
 - flektiv
 - aralash
 - geterogen
45. Qadimgi turkiy tilda ot soʻz turkumiga kiruvchi soʻzlar semantik jihatdan qanday guruhlariga ajratilgan?
- kishi nomlari, hayvon nomlari, jism nomlari, qavm-qarindoshlik nomlari, planetalar nomlari va h.k.
 - kishi nomlari, belgi nomlari, joy nomlari, planeta (sayyora) nomlari
 - leksik-semantik va grammatik-sitilistik nominatsiya
 - leksik-onomasiologik va grammatik-onomasiologik nomlar
46. Qadimgi turkiy tilda koʻplik maʼnosi qanday ifodalangan?
- lar/-lär affiksi orqali**
 - t(d) shakli orqali**
 - an, -ən** grammatik shakli yordamida
 - barchasi
47. Qadimgi turkiy tilda koʻplik maʼnosini ifodalovchi **-lar/-lär** grammatik shakli kelib chiqishi jihatidan moʻgʻrl tilidagi “nar” soʻzi bilan bogʻliq, degan ilmiy qarashlarga birinchi bor qarshi chiqqan turkolog kim?
- N.A.Baskakov
 - A.N.Kononov
 - S.E.Malov
 - A.Gaben
48. **-lar/-lär** grammatik shakli nechanchi asrlardan keyin boshqa soʻz turkumlarida ham qoʻllanila boshlangan?
- X asrlardan keyin
 - XI asrlardan keyin
 - IX asrlardan keyin
 - XIII asrlardan keyin
49. Otlarning koʻplik kategoriyasini ifodalovchi **-t(d)** shakli qaysi davr manbalarida koʻproq uchraydi?
- VII-XII asrlarda

- B. V-XII asrlarda
 C. XI-XII asrlarda
 D. X asrgacha bo‘lgan manbalarda
50. Turkiy tilda otlarning kelishiklar bilan turlanishi bu ...
 A. morfologik hodisa
 B. bosh kelishikdagi holatning o‘zgarishi
 C. sintagmatik jarayon
 D. paradigmatic jarayon
51. Qadimgi turkiy tilda so‘zlar uyushib kelganda, kelishik qo‘shimchasi qaysi so‘zga qo‘shiladi?
 A. kelishik qo‘shimchasi barcha so‘zlarga, ba’zan oxirgi so‘zga
 B. umumlashtiruvchi so‘zga
 C. har bir so‘zga
 D. bu qoida faqat hozirgi o‘zbek tili uchun tegishli
52. Kelishiklarning har xil fonetik variantlari bo‘lishi nima bilan bog‘liq?
 A. fonetik hodisalar qonuniyatiga
 B. prosodik me’yorlarga
 C. morfologik tamoyillarga
 D. so‘zlarning qattiq va yumshoq o‘zakli bo‘lishiga
53. Qadimgi turkiy tilda nechta kelishik bo‘lgan?
 A. 8 ta
 B. 6ta
 C. 7ta
 D. 10ta
55. Qadimgi turkiy tilda nisbiy sifatlar qanday yasalgan?
 A. semantik va grammatik usul bilan
 B. morfologik va sintaktik usullar bilan
 C. semantik, affiksatsiya va kompozitsiya
 D. boshqa so‘z turkumlaridan yasovchi affikslar yordamida
56. -z qo‘shimchasi qaysi so‘z turkumidan sifat yasaydi?
 A. otdan
 B. sifatda
 C. fe’ldan
 D. ravish
57. -sig‘ qo‘shimchasi qaysi so‘z turkumidan sifat yasaydi?
 A. otdan
 B. sifatdn
 C. fe’ldan
 D. ravish
58. Qadimgi turkiy tilda sifat darajalarining necha xil ko‘rinishi bo‘lgan?
 A. oddiy, qiyosiy, orttirma
 B. oddiy, ozaytirma, kuchaytirma, qiyosiy, orttirma
 C. ozaytirma, kuchaytirma
 D. barchasi

59. Sanoq sonlar qadimgi turkiy tilda qanday morfologik ko'rsatkichlarga ega bo'lgan?
- morfologik ko'rsatkichi yo'q
 - ta
 - nch
 - nafar
60. Qaysi davr yodgorliklarida oldin birlik son aytilib, keyin shu songa xos o'nlik aytilgan? *Masalan: yeti otuz (27)*
- VI-XI asrlar
 - V-XI asrlar
 - VI-X asrlar
 - VI-XIII asrlar
61. Qadimgi turkiy tilda olmoshlar semantik xususiyati va vazifasiga ko'ra qanday guruhlarga ajratilgan?
- kishilik, o'zlik, ko'rsatish, so'roq, birgalik, belgilash
 - o'zlik, shaxs, so'roq, gumon, birgalik, belgilash
 - kishilik, o'zlik, so'roq, birgalik, gumon, bo'lishsizlik
 - shaxs, o'zlik, ko'rsatish, so'roq, birgalik, gumon
62. Qadimgi turkiy tilda iste'molda bo'lgan *kentu (kendu)* olmoshi semantik jihatdan qaysi turga mansub?
- kishilik
 - so'roq
 - birgalik
 - o'zlik
63. Kishilik olmoshining III shaxs ko'pligi *-anlar* shakli qaysi davrlargacha iste'molda bo'lgan?
- V-X asrlar
 - XIII-XIV asrlar
 - VIII-X asrlar
 - IX-XI asrlar
64. *alqu, qop* olmoshlari necha asrlarda iste'molda bo'lgan qaysi guruhga kiritilgan?
- VI-XI asrlarda, gumon
 - V-X asrlarda, birgalik
 - VI-X asrlarda, birgalik
 - VI-IX asrlarda, kishilik
65. Qadimgi turkiy tilda ravishlarning o'ziga xos xususiyati ko'proq nimada seziladi?
- yasalish xususiyatiga egalik
 - semantik guruhlarga egalik
 - sintaktik funktsiya bajara olishi
 - so'z o'zgartuvchi affikslar qabul qilmasligi
66. Qadimgi turkiy tilda funksional ravishlar ko'proq qaysi so'z turkumlaridan o'sib chiqqan?
- ot va sifat
 - fe'l va ravish
 - fe'l va ot
 - ot va fe'l

67. Qadimgi turkiy tilda otlardan o'tgan ravishlar ko'proq qanday ma'nolarni anglatgan?
- payt, miqdor, daraja
 - chegara va o'rin
 - daraja, o'rin, miqdor
 - barchasi
68. Qadimgi turkiy tilda qurol-vosita kelishigi formasida bo'lgan otlar ko'proq qaysi ravishlar o'rnida kelgan?
- payt ravishi
 - o'rin ravishi
 - chegara ravishi
 - miqdor ravishi
69. Qadimgi turkiy tilda faol iste'molda bo'lgan *yadag'in*, *yalaqin*, *yaqin*, *kuntuzun* ravishlari qaysi funksiyada ishlatilgan?
- o'rin
 - payt
 - holat
 - maqsad
70. Qadimgi turkiy tilda *-a*, *-d*, *-i*, *-i*, *-u*, *-y* formalari bilan hosil bo'lgan nutqiy hosilalar qanday ma'noda qo'llangan?
- ravishdosh shakllari bo'lib, ular ravish vazifasida kelgan.
 - ravishdosh shakllari bo'lib, fe'lning xoslangan shaklini hosil qilgan.
 - ravish yasovchi grammatik shakllar
 - ham ravishdosh, ham ravishni hosil qiluvchi grammatik shakllar.
71. Qadimgi turkiy tilda qo'llangan *yashuruqi ariti*, *yaqin timin* kabilar ravishning qaysi turiga mansub?
- payt
 - o'rin
 - holat
 - maqsad
72. Qadimgi turkiy tilda fe'llar qanday leksik-semantik guruhlarga ajratilgan?
- mustaqil va ko'makchi
 - yetakchi va ko'makchi
 - yetakchi, ko'machi, yordamchi
 - sof fe'llar, yordamchi fe'llar
73. Fe'l turkumiga mansub grammatik xususiyatlar qaysilar?
- shaxs-son, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, zamonga egalik
 - funksional formalari, egalik shakllarining olishi.
 - mayl, kesim vazifasida kelishi, otlashish xususiyatiga egalik
 - barchasi
74. "*To'nuquqqa, banga aydi*" gapining kesimi sodda shakldami yoki murakkab?
- sodda ot kesim
 - sodda fe'l kesim
 - murakkab kesim
 - sodda kesim

75. Turkiy tilda shaxs-son qo'shimchalarining qisqargan shakllari qanday fe'llarga qoshilgan?
- di, -di, -ti, -ti affiksi bilan tugagan fe'llarga
 - yetakchi fe'llarga
 - ko'makchi fe'llarga
 - faqat yordamchi fe'llardan keyin
76. "Kultegin" yodgorligidan keltirilgan: *Qatig'lang'il, qilg'il. TYrk bdgfor budun buni dshidiq! Луғаз корҮ ЪИШУ!* matnida fe'l qaysi maylda qo'llangan?
- buyruq mayli
 - istak mayli
 - C . shart mayli
 - D. aniqlik mayli
77. Qadimgi turkiy tilda ish-harakatning bajaruvchiga bo'lgan munosabatini bildirgan fe'lning grammatik-kategoriyal shakli nima deb atalgan?
- nisbat
 - zamon
 - mayl
 - shaxs-son
78. Quyidagi *-l, -n, -q(-k)* grammatik shakllar qaysi nisbatni hosil qiladi?
- aniq va birgalik
 - o'zlik
 - C. majhul
 - D. majhul va o'zlik
79. Qadimgi turkiy tilda sifatdoshlar qanday grammatik xususiyatlarga ega bo'lgan?
- bo'lishli va bo'lishsizlik
 - modallik
 - zamon
 - barchasi
80. Fe'l negiziga *-mish, -mush, -mis, -mus* affiksini qo'shish orqali qadimgi turkiy tilda qaysi zamon ma'nosi ifodalangan?
- o'tgan zamon
 - kelasi zamon*
 - hozirgi zamon
 - hozirgi-kelasi zamon
81. Sifatdoshlar otlashganda qanday xususiyatlarga ega bo'ladi?
- otga xos bo'lgan grammatik qonuniyatlarga ega bo'ladi
 - ko'plik, kelishik va egalik affiksini qabul qiladi.
 - C . gapda ega, to'ldiruvchi va hol bo'lib kela oladi
 - D. barchasi
82. Qadimgi turkiy tilda grammatik ma'no ifodalashi jihatidan ko'makchilar qaysi til vositalariga o'xshaydi?
- bog'lovchilar
 - mustaqil so'zlar
 - kelishiklar
 - D. barchasi

83. Qadimgi turkiy tilda faol iste'molda bo'lgan **"uchun"** ko'makchisi bosh kelishik formasida kelgan so'zdan keyin kelganda nima yuz beradi?
- u matnda sabab, vaj, bois, ish-harakat jarayonining biror shaxsga atalganligini
 - predmetga tegishlilik va ish-harakatning maqsadini
 - ergashgan qo'shma gap tarkibidagi ergash gapning sababini
 - barchasini
84. Vazifadosh ko'makchilar qanday kichik guruhlariga ajratilgan?
- ot va fe'l ko'makchilar
 - ravish va fe'l ko'makchilar
 - qadimgi turkiy tilda funksional ko'makchilar mavjud emas
 - ot, ravish va fe'l ko'makchilar
85. Qadimgi turkiy tilda faol iste'molda bo'lgan **"tapa"** ko'makchisining ma'no ottenkasini aniqlang.
- payt
 - tomon
 - maqsad
 - o'rin
86. Qadimgi turkiy tilda qaysi funksional ko'makchining qo'llanish doirasi tor bo'lgan?
- ot ko'makchi
 - fe'l ko'makchi
 - ravish ko'makchi
87. Qadimgi turkiy tilda qanday bog'lovchilar faol iste'molda bo'lgan?
- teng bog'lovchilar
 - ergashtiruvchi bog'lovchilar
 - tobe bog'lovchilar
 - uning vazifasini boshqa so'zlar bajargan
88. Qadimgi turkiy tilda boshqaruvchi so'zning xarakteriga ko'ra so'z birikmalari necha guruhga bo'lingan?
- otli va fe'lli birikmalar
 - fe'lli va ravishli birikmalar
 - otli, ravishli va fe'lli birikmalar
 - barchasi
89. Qadimgi turkiy tilda so'z birikmalarini tashkil etgan bo'laklarni o'zaro aloqaga kirish usuliga ko'ra necha turga bo'lish mumkin?
- bitishuv va boshqaruv
 - boshqaruv, bitishuv va moslashuv
 - koordinativ va subordinativ aloqa.
 - barchasi.
90. Bitishuv yo'li bilan birikishning qadimgi turkiy tilda qanday ko'rinishlari uchraydi?
- Ot bilan ot
 - Sifat, son, olmosh yoki sifatdosh bilan
 - Ravish, ravishdosh, shart fe'li

- D. barchasi
91. "VIII-X asrlarga va keyingi davrlarga oid juda ko'p uyg'urcha yuridik-huquqiy hujjatlar ham mavjud. Bu yodgorliklarda ham adabiy til, ham xalq so'zlashuv tili xususiyatlari aks etgan". Mazkur mulohazalar qaysi yodgorlik haqida?
- A. "Oltin yoruq"
 B. "Xuastuanift"
 C. "To'nyuquq"
 D. "Sekiz yukmak"
92. Qadimgi turkiy tilda qaysi undosh tovush mavjud bo'lmagan?
- A. lab undoshi "b"
 B. lab undoshi "f"
 C. sirg'aluvchi f
 D. lab-tish undoshi "f"
93. Qadimgi turkiy tilda jo'nalish kelishigi qanday shakllarda uchraydi?
- A) -g'aru, -qaru;
 B) -ga, -ka;
 C) -in, -g'aru;
 D) A, B.
94. öлтачи, öлуртачи, көртачи. Bu so'zlar fe'lining qanday shakli?
- A) ravishdosh;
 B) sifatdosh;
 C) harakat nomi;
 D) shart fe'li
95. Qadimgi turkiy adabiy tilining asosiy yozma yodnomalarini ko'rsating. A)
- «Oltin Yoruq», «Devonu lug'otit-turk»;
 B) «Kultegin», «Bilga Honqon»
 C) «Qutadg'u bilig», «Hibatul haqoyiq»;
 D) «Kultegin», «Devonu Hikmat»
96. Qadimgi va eski turkiy tilda harakat nomi qaysi qo'shimchalar orqali ifodalangan?
- A) -g'aru, -qaru;
 B) -ga, -ka;
 C) -in, -g'aru;
 D) -mak, -ish
97. Qadimgi turkiy tilda teng bog'lovchilar vazifasini qaysi so'zlar o'tagan?
- A) yemä, yana;
 B) vale, ul sababdin;
 C) taqi, dag'i;
 D) A, C.
98. Qadimgi turkiy tilda ya bog'lovchisi o'rniga qaysi bog'lovchi ishlatiladi?
- A) vale;
 B) taqi;
 C) azu;
 D) yemä

99. Qadimgi turkiy tilda ne yordamchisi oʻrnida qaysi soʻz qoʻllanilgan?
- A) dagʻi;
 - B) taqi;
 - C) emdi;
 - D) ab-ab.
100. Emdi, anta kisra kabi leksik vositalar qaysi davr tilida qoʻllanadi?
- A) qadimgi turkiy til;
 - B) eski oʻzbek tili;
 - C) hozirgi oʻzbek adabiy tili; D) A, B.

FOYDALANILGAN O'QUV VA ILMIY ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov G'., Shukurov SH. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. - T., 1973. - 179 b.
2. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -T.: O'qituvchi, 1982.
3. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. -T.: Faylasuflar milliy jamiyati, 2008. - 288 b.
4. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. - T., 1989. - 114 b.
5. Ashirboyev S., Azimov I. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. - T.: Universitet, 2002. - 174 b.
6. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til. (O'quv-metodik qo'llanma). -Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. - 136 b.
7. Aliyev A., Sodiqov Q. O'zbek adabiy tili tarixidan. -T., 1994. - 96 b.
8. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. - Ташкент: Ёзувчи, 1991. - 185 с.
9. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М.: Л., 1960.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.: Л., 1956.
11. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркско-рунических памятников. - Л., 1980.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., 1959. - 142 с.
13. Mahmudov Q. XI-XIV asrlar yozma obidalar tilining fonetik sistemasi.- T., 1991. -168 b.
14. Насилов В.М. Язык Орхоно-Енисейских памятников. - М., 1960.
15. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. - М., 1963. - 147 с.
16. Ne'matov H. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi. -T.: O'qituvchi, 1992. - 96 b.
17. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. Фан, 1989. - 192 с.
18. Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilshunosligi tarixi. -T.: Kamolot-Qatortol, 2000. -173 b.
19. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi: filologiya fakultetlari uchun darslik. -T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009.- 224 b.
20. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. - T., 2004.

21. Sodiqov Q. Uyg'ur yozuvi tarixidan. - T, 1997.
22. Tursunov U., O'rinboyev B. O'zbek adabiy tili tarixi. -T.: O'qituvchi, 1982.
23. Tursunov U., O'rinboyev B., Aliyev A. O'zbek adabiy tili tarixi. (to'ldirilgan va qayta ishlangan 2-nashri) -T.: O'qituvchi, 1995. - 264 b.
24. To'ychiboev B. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. -T.: O'qituvchi, 1996 .
25. Qo'chqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. - Toshkent: O'qituvchi, 1984. - 112 b.
26. Yigitaliyev U.S. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. - T.: Adabiyot uchqunlari, 2016. -100 b.

INTERNET SAYTLARI:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/turkologiyiling-ran.ru> > [library](#)
[tapemark.narod.ru](#) > [les](#)
[www.ayk.gov.tr](#) > [wp-content](#) > [uploads](#) > [2015/01](#) > [N... cyberleninka.ru>](#)
[article](#) > [vostokovedenie-tyurkologiy...](#)[www.orientalstudies.ru](#) > [rus](#) > [images](#) >
[pdf](#) > [p turcol...](#) [www.researchgate.net](#)> [publication](#) > [269276636_SOV...](#)
[www.turcologica.org](#) > [istoria-rkt](#) [www.turcologica.org](#)> [zurnal-rossiiskaa-](#)
[turkologia](#) [kpfu.ru](#) > [mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-3...kpfu.ru](#) >
[mirovaya-tjurkologiyahistory-kazan.ru](#) > [v-kurse-sobytij](#) > [fakty-i-](#)
[kommentarii](#)[www.booksite.ru](#) > [fulltext](#) [bigenc.ru](#) > [world](#) [history](#) >
[textwww.turkologiya.org](#)> ... [elibrary.ru](#) > [item](#)
[archive.nyu.edu](#) > [bitstream](#) > [isawdca_000751](#)[philology.bsu.edu.az](#) >
[content](#) > [istoria](#) [kafedri](#) [1062..azertag.az](#) > [xeber](#) >
[ZHurnal Tyurkologiya vklyuchen...](#)[www.researchgate.net](#) > [publication](#) >
[269276636 SOV...](#) [turkology.ayu.edu.kz](#) > [t-rkologija-zhurnalyayu.edu.kz](#) >
[faculties](#) > [philology](#) > [turkish-phil](#)[www.hse.ru](#) > [turkey](#) [www.booksite.ru](#)> [fulltext](#)
[cyberleninka.ru](#) > [article](#) > [ob-uchastii-turkmenskoy-](#)
[del...](#)[www.turcologica.org](#) > [istoria-rkt](#) [turkology.ayu.edu.kz](#) > [t-rkologija-zhurnaly](#)

MUNDARIJA

So'z boshi	3
Qadimgi turkiy yozma manbalari.Grafika	4
Qadimgi turkiy til fonetikasi: unli va undoslar tizimi.	17
Qadimgi turkiy til leksikasi	23
Qadimgi turkiy til morfologiyasi: ot so‘z turkumi	32
Qadimgi turkiy til morfologiyasi: sifat, son, olmosh so‘z turkumlari.....	41
Morfologiya. Fe'l so'z turkumi.....	52
Qadimgi turkiy til davrida ravish so'z turkumi.....	62
Qadimgi turkiy til davrida yordamchi so‘zlar	67
Qadimgi turkiy tilda gap qurilishi.....	72
Glossariy	83
Test savollari.....	85
Foydalanilgan o'quv va ilmiy adabiyotlar	99
Internet saytlari	100